

DR. JAAP MEIJER

ERFENIS DER EMANCIPATIE

HET NEDERLANDSE JODENDOM
IN DE EERSTE HELFT VAN DE 19^e EEUW

UITGEVERIJ BAKENES - HAARLEM

ERFENIS DER EMANCIPATIE

ERFENIS DER EMANCIPATIE

HET NEDERLANDSE JODENDOM
IN DE EERSTE HELFT VAN DE 19e EEUW

door

Dr. Jaap Meijer

UITGEVERIJ BAKENES — HAARLEM

1963

VOORWOORD

In 1961 was het een halve eeuw, dat Dr. Joseph Hirsch Dünner, Opperrabbijn en Rector van het Nederlands Israëlitisch Seminarium, te Amsterdam overleed. In april van het daarop volgend jaar 1962, was het honderd jaar geleden, dat Dr. Dünner naar Nederland kwam om het Seminarium te reorganiseren. Beide data waren aanleiding tot het publiceren van deze studie, die is gewijd aan het Nederlandse Jodendom, zoals zich dat in de vorige eeuw ontwikkelde tot de komst van de Raw, die na 1862 een beslissende rol zou spelen in de ontwikkeling daarvan.

Heemstede, september 1963

Erev Rosj Hasjana 5724

Oriënterende Jaartallenlijst

Algemene Geschiedenis	Algemene Joodse Geschiedenis	Nederlandse Geschiedenis	Nederlands-Joodse Geschiedenis
± 1770 Verlichting	± 1770 Verlichting 1780 Bijbelvertaling Mendelssohn	± 1770 Verlichting	± 1770 Verlichting 1778 Prospectus Mendelssohns Bijbelvertaling verschijnt te Amsterdam
1789 Franse Revolutie	1791 Emancipatie der Joden in Frankrijk	1795 Bataafse Republiek	1796 Emancipatie der Joden 1798 Gelijkestelling der Joden in de Grondwet
± 1800 Napoleon 1814-1815 Wener Congres	1806-1807 Notabelen Vergadering/Sanhedrin	1806-1810 Koninkrijk Holland Lodewijk Napoleon 1810-1813 Inlijving	1806-1810 Lodewijk Napoleon zet Emancipatie door 1809 Besluit tot vertaling Bijbel in het Nederlands
1815-1830 Restauratie; Reactie; Romantiek	1814-1815 Wener Congres tracht Joodse vraagstuk (tevergeefs) op te lossen 1815-1830 Tijdens Reactie en Romantiek verscherpt Joods vraagstuk ± 1820 Begin „Reform”; Wissenschaft des Judentums. Zunz, Geiger	1813-1840 Willem I ± 1820 Réveil 1823 Isaac da Costa: Bezwaren 1834 Afscheiding	1814-1815 Grondwetten waarborgen gelijkstelling der Joden 1815-1830 Assimilatie grijpt om zich heen 1822 Doop Isaac da Costa 1826 Doopgeval Zalt-Bommel
1830 Juli Revolutie 1848 Februari Revolutie		1830 Belgische Opstand 1848 Grondwet van Thorbecke	1834 Dernburg naar Amsterdam. De Gebroeders Lehren kampioenen der orthodoxie

PROBLEEMSTELLING

De historiografie van de Joden in Nederland is een product van de Emancipatie. Een van de voornaamste gevolgen hiervan bleef de onevenredig grote belangstelling van alle op dit gebied actieve scribenten voor uitwendige verschijnselen der Joodse groep. Aan *Jodendoms*-geschiedenis werd nauwelijks aandacht besteed.

De beide groepen, die min of meer gepredisponeerd schenen op dit gebied baanbrekende arbeid te verrichten, waren eo ipso daarin niet geïnteresseerd. Voor de *orthodoxie* was de band met de grote Joodse geschiedenis zó inhaerent aan de allesoverheersende sfeer van het wettische dadenleven, dat er geen aandacht overschoot voor de — naar de richting van een eeuwenlange traditie — toch altijd onbelangrijke locale historie. Voor de andere door ons bedoelde groep, de *Zionisten*, geldt in wezen eenzelfde motief. Hun ideaal, dat der uiteindelijke verlossing uit de landen der ballingschap, schiep van te voren een onoverbrugbare kloof tussen een groot-Joodse toekomst en een „verengd” verleden in de toevallige landen der diaspora.

Zó kon het gebeuren, dat er tot de dag van vandaag geen monografie verscheen over de evolutie van het Jodendom in Nederland gedurende de vorige eeuw. Er overheerste in brede kringen zelfs de mening, dat met name de periode tussen 1815 en 1860 volstrekt onbelangrijk moest worden geacht. Zó sterk was na 1862 de overheersende figuur van Dr. Dünner geworden, dat het alle Joodse beoordelaars (in feite: allen bewonderaars van de grote Raw, die zij verafgoodden!) op den duur moest voorkomen, dat er vóórdien nauwelijks sprake was geweest van belangwekkende gebeurtenissen, die een historisch onderzoek lonend zouden kunnen maken. Dünners komst was de caesuur bij uitnemendheid. Wat vóór hem was geschied, was in de jaren, dat schrijver dezes aan het Seminarium studeerde, reeds volledig legende geworden.

Deze legende te ontrafelen, was de voornaamste taak, die wij ons stelden. Het beginpunt van ons onderzoek vormde de leerschool der Rabbijnen zelf, die onder Dünners strakke en straffe leiding wel een geheel andere toekomst tegemoet ging, dan velen vóór 1860 voor mogelijk hadden gehouden.

Het Nederlands Israëlitisch Seminarium uit het vóór-Dünnerse tijdvak, was een onderwijs-instituut dat zwaar gebukt ging onder het dualisme der Emancipatie. Een om zijn naakt bestaan worstelend Jodendom, dat in Nederland de stuwing ontbeerde van een aanvaardbaar leiderschap en zeer zeker ook de gerichtheid van Joodse levensidealen, vocht een ware doodsstrijd met een van innerlijke onzekerheden vervuld Israëlitisch burgerdom, dat zich nu (nog) Joods liet noemen, doch daarstraks aan dat Jodendom geen normatieve postulaten meer ontleende. Dat Mr. S. P. Lipman, president-curator zich in 1852 liet dopen, is één van de meest macabere incidenten uit de historie van het Jodendom in Nederland gedurende de 19e eeuw. Mocht ooit van Joodse zijde een tegenhanger worden gecreëerd van Gerard Broms *Romantiek en Katholicisme*, dan zal het beeld van Lipman daarin althans iets kritischer moeten worden belicht, dan door genoemde hoogleraar in

zijn opvattingen kon geschieden. Terecht „was het kruis, waarvoor Lipman in 1852 knielde, den Joden een ergenis”. Is het daartegenover niet tragisch, dat rector Wagenaar in zijn Geschiedenis van het Seminarium deze naam noemt zonder enige critische stellingname? Niet het minst onder het gebrek aan strijdbaarheid is de latere Rabbijnschool gebukt gegaan.

Achter de niet eens zo lelijke gevel aan de Rapenburgerstraat (in 1839 schonk David Hollander, Hirschel Lehrens schoonvader, het huis aan het curatorium), werden de jonge jongens uit het Amsterdamse proletariaat of uit de middenstand der „Mediene” (provincie) opgevoed tot slaafse waardering voor een stelsel, dat noch sociaal, noch geestelijk iets uitstaande had met een religieus systeem, doch dat naar politieke maatstaven, later althans ergens samenviel met het Liberalisme. Op dit Seminarium, dat in 1837 werd gereorganiseerd, kwamen de jongetjes van een jaar of twaalf ter school en kregen er les van leraren, wier namen eigenlijk al lang zijn vergeten. Men leerde er Hebreeuws, Rabbijnse literatuur en zelfs „maatschappelijke” vakken. Op 31 maart 1839 werd met Jacob Jansz. Alberda de rij der niet-Joodse leraren voor algemene vorming geopend. Abraham Delaville — de hebraïcus — werd toen van dit onderdeel ontheven; de weg naar „zuiver Nederlands” lag voor Neerlands Jodendom open. Ze zouden en moesten het *Nederlands* spreken, die goede mannekes, die thuis nog het Jiddisch (der barbaren taal!) spraken, waarin ze elkander tenminste hadden verstaan, ver voordat de talen der ballingschap een nieuw Babel te voorschijn riepen, waarin zuivere Joodse geluiden onverstaanbaar waren.

Reeds in de Franse Tijd was de strijd tegen het Jiddisj begonnen. De bewuste taalpolitiek van Lodewijk Napoleon werd door de Koning-Koopman voortgezet. In 1817 werd het besluit betreffende een Nederlandse Bijbelvertaling (dat voor het eerst in 1809 ter tafel was gebracht) herhaald. Tien jaar later, in 1827, werden bij Koninklijk Besluit erepenningen uitgelooft voor diegenen, die preken of leermiddelen voor Israëlieten in het Nederlands zouden vervaardigen. Het zou niet eenvoudig blijken deze inderdaad revolutionaire ontwikkeling te voltooien. Er was in de eerste helft der eeuw vaak sprake van een echte taalstrijd. Het proletariaat bleek niet van zins zonder meer te capituleren voor de eisen van een culturele assimilatie, die hun (en niet zonder reden) uitermate gevaarlijk toescheen. Het viel bovendien niet mee zo maar over te stappen naar de sfeer van een totaal andere beschaving, of wat daarvoor doorging in deze gemoedelijke jaren van 1815 tot 1848.

Dat hopeloze doordringen in de „cultuur” van Tollens en de dominé's. Wat moet het voor de jochies van Houttuinen en Joden Breestraat een temptatie zijn geweest. Een opstelletje, dat de brave Jokef Content in zijn jeugd heeft geschreven voor zijn leraar Nederlands aan het Seminarium, spreekt boekdelen:

„Regulus en Albrecht Beijling.”

Hulde en lof zwaait het menschedom toe aan eenen dapperen strijder! Onbeschrijfelijk is de onbegrensde achting, welke jong en oud toedraagt aan eenen held in den krijg! Doch deze achting bestaat niet alleen in het verrigten van schitterende daden! Roem en glorie gepaard met edele deugden, zoo als: opregtheid, trouw en billijkheid, stijgen Zijnen luister ten top! De glans der deugden schittert bij den krijgsman, gelijk de stralen van den helderen hemeltrans. Vinden wij onder de Romijnen helden van dien aard! wij kunnen dezelve in ons vaderland ook aantreffen: praalt het klaverblad der Romijnen met eenen Regulus, wij kunnen op eenen Albert Beijling bogen! Was Regulus moedig genoeg om den dood te tarten, Albert Beijling had den moed om wegens zijne belofte den allerwreedsten

dood te ontvangen. *Helaas! welk eene moed, welk een beleid? Waarlijk, hij is het pronkjuweel der van ouds beroemde helden! Welaan! verheffen wij hem dan boven den Romijn! Beschouwen wij slechts deze verbasterde eeuw waarin Regulus leefde! Eenen eeuw, waarin de dood als een gering noodlot beschouwd werd! waar men nog wuft en woest slechts leefde gelijk het roofgedierte! Gelijk wij zien, de daad van Marcus Curtius die door kindsche bijgeloof verleid zich ten prooij der vlammen overgaf! Geen wonder dan dat Regulus zich in de handen des vijands overgaf; de opoffering werd hem ingeprent van zijne jeugd af, doch Beijling leefde in de eeuw der verlichting, waarin men dagelijks ziet, noch trouw, noch opregtheid op gelijke inrigting brengen, en met aldien ging hij blijmoedig zich als het ware, aan het roofgedierte ten prijs, alleen tot kenmerk van zijn Standvastigheid, zijne vijanden overleveren; daarom heilig zij ons zijne nagedachtenis; hij strekt zijne tijdgenooten tot roem en het nageslacht tot voorbeeld: ja slechts het wein'ge dat wij van hem aangeteekend vinden, is reeds toereikende, onzen aandacht te boeijen. Edoch van eenen anderen kant beschouwd, wilde het toeval dat Beijling, dewijl Romes woelzieke geest te dien tijde geduurig naar buiten haakte, magtig genoeg zijnde het oorlogsvuur te weerstaan, gepaard met de verklaring van Regulus, dat den vijand krimpen moest voor het scherpen hunner roede; gaf dit alles de fiere republiek goede aanleiding tot vermeerdering hunner luister — doch Beijling had deze glorie niet, dewijl zijne medestrijders reeds voordien, lijf en goed werd toegezegd, dus had zijne gewillige onderneming geene voordelige gevolgen; zelfs, hadde hij zijne belofte niet vervuld, hadde het geene slechte gevolgen gehad dewijl aan de partij der Kabeljauwschen de overhand was. Daarom, wat den aangebragten voordeel aanbelangd, is die van Regulus grooter, edoch desnietteenstaande, kon men deswegens geene onderscheiding maken, daar dit aan de daad zelfe niets verminderd; beiden zijn hun woord getrouw gebleven! Eeuwen zullen henen vliegen. Deze daad zal tot aan het einde des tijds, onovertreffelijk blijven: geen land is thans op aarde dat met zulk eenen held kan prijken als Nederland. Rome is in eenen puinhoop verandert; Daarom Heil ons vaderland die dezen en zoo vele andere helden tot bakermat verstrekte! Deze daad blijve geprent in het hart der jeugd, ten blijke van ware trouw en opregtheid! Dit alleen is het eenigste waarmee hunnen ouderlijken moed kunnen beloonen!"*

Zo werden toekomstige Joodse geestelijken pasklaar gemaakt voor de pastorale taak, die hen wachtte tussen Duinkerken en Delfzijl. Zeker, de historicus van onze dagen zal zich bij de analyse van dit drama één beperking moeten opleggen. Het geëmanicipeerde Jodendom was nu eenmaal overal gedoemd tot het zitten op twee of meer stoelen. Maar dat neemt niet weg, dat er althans op deze wijze niets wezenlijks kon overblijven. De tijd kon niet meer ver zijn, dat de bovenliggende groepen zich zelfs gingen generen voor Jood, Jodendom en Jodendomsdrager vooral. Sociale verworvenheden werden normatief. Het Jodendom (hoe vreemd dit bij eerste oogopslag ook mag schijnen) werd maatschappelijk als minderwaardig beschouwd. De rebbe, het rebbetje, werd voor de liberalen, ook en juist voor de liberale parnassiem, de symbolisch gedeprecieerde. Dat veel kinderen van Joodse geestelijken later voormannen der revolutie werden, moge tot nadenken stemmen. Een Joodse historie ten onzent tussen 1840 en 1940 zou goeddeels kunnen worden gecomponeerd onder de slagzin: zonen van parnassiem, zonen van rebbes.

Intussen blijft het opmerkelijk, dat men reeds zeer vroeg heeft getracht één kleine categorie „onschendbaar” te maken. Wij doelen op de stand der (aanstaande) Opperrabbijnen. Ook in de vóór-Dünnerse periode werd de nadruk bijna uitsluitend op hun opleiding gelegd.

Bij het vormen van deze „hoofdklasse” kwamen diverse (elkander vaak uitsluitende) bedoelingen naar voren. Van de opperherders verwachtten de administratieve leiders van het Kerkgenootschap allereerst de maatschappelijke standing, die het kenmerk is der representatie. Wat zij, de regenten-nieuwe-stijl, in de wereld vertegenwoordigden, dat dienden de geestelijken als het ware van een rabbinaal stempel te voorzien. Maar omdat een rabbinaal stempel als zodanig geen maatschappelijke autoriteit bezit, moesten de a.s. Rabbijnen zich het kenmerk par excellence daartoe verwerven: een academische titel. Nederlandse „Herr Dokter’s”, in de wereld gewapend met titel en hoge hoed; in de synagoge voorzien van het rabbinaal gezag en omkleed met een toga.

De strijd om de sociale standing van dit genre geestelijken vulde goeddeels de discussies der leidende Joodse kringen tussen 1840 (in 1838 was de Amsterdamse zetel door de dood van S. Berenstein vacant geworden) en 1860. De uiterlijke oorzaken, die de problemen, door ons aangeduid, nog extra acuut maakten, moeten worden gezocht in de groeiende invloeden die juist in die jaren, van Duitsland uit, gingen inwerken op het Nederlandse Jodendom.

Reeds eerder wezen wij de jaren tussen 1830 en 1840 als een interne crisisperiode voor het Nederlandse Jodendom aan. Het zijn de jaren, dat met de opkomst van het politieke liberalisme — „die grote staatkundige nagalm van de 18e eeuw” — de externe Emancipatie der Joden haar beslag krijgt.

Het antisemitisme scheen zijn tijd te hebben gehad. De polemieken rondom 1830 hadden weinig om het lijf. De Damascus-affaire van 1840 kon nauwelijks nog enige aandacht trekken in de Jodenbuurt van Amsterdam. Toen in 1842 de Zweeds-Noorse consul te Amsterdam, Egidius, de Nederlandse Joden belasterde was er nog altijd Lipman, die aan de redactie van de Allgemeine Zeitung der Judenthums een paar verklaringen deed toekomen, hem van regerings-wege ter hand gesteld, waarin vleierende beoordelingen over Joden voorkomen, die later als bijlage zouden dienen voor de Jubileumbrochure bij het halve eeuwfeest der Emancipatie in 1846. Vooral Chassé’s schrijven munt uit door vriendelijkheid:

Breda, den 25 April 1846.

Mijn Heer!

Het strekt mij tot een wezenlijk genot, den wensch te vervullen, welke UEd in uwen brief van 23 dezer te kennen hebt gegeven, om namelijk mijn gevoelens over de Israëlitens, onze medeburgers, als soldaten, mede te delen. Gedurende twee jaar heb ik op de Citadel van Antwerpen een groot getal onder mijn bevel gehad. In al dien tijd hebben zij de beste bewijzen van moed, trouw, krijgstuicht en volharding gegeven.

Als man van eer kan ik verzekeren, dat zo mijn leeftijd niet vervlogen ware, en ik op nieuw een veldtog moest ondernemen, ik mij zeer gelukkig zoude achten, over eenige duizende dier brave soldaten het bevel te voeren. Ik hoop hiermede aan Uw verlangen voldaan te hebben, en ik verzeker U, dat deze gelegenheid mij zeer aangenaam was om in aanraking te komen met eenen man wiens naam als Geleerde, Staatsman en Schrijver mij reeds vroeger bekend was. Ik bid U enz.

*De Generaal der Infanterie,
(w.g.) Baron Chassé,”*

Men was — in de sector van het internationale Jodendom — wel aan de rand komen te verkeren. Waarom men niet radicaal assimileerde? Er waren inderdaad velen, die het deden. De doop werd ook in Nederland een gaarne gezocht middel om het Jodendom te ontlopen. Zelfs in massale vorm kwam het verschijnsel voor,

getuige het geval Zalt-Bommel, waar in 1826 niet minder dan drie gezinnen (waaronder de met Karl Marx verwante familie Philips) tezamen tot het Cristendom overgingen — ruim 20 personen! Hoewel in bepaalde gevallen een wetenschappelijke analyse van een doop-casus van principiële gezichtspunten dient uit te gaan, kan voor de hele eeuw — zonder risico — als totaaloordeel worden uitgesproken, dat de doop het assimilatieverschijnsel bij uitnemendheid was en bleef. Naar buiten gemakkelijk geaccepteerd, naar binnen door de kern der Jodenheid ten diepste verfoeid. De problematiek van het volk in ballingschap deed van nature een minachting ontstaan jegens de „mesjoemad” *, die verraad had gepleegd tegenover het volk. Hier ligt de verklaring van de ongewoon felle strijd tegen de zendelingen in het Amsterdamse Ghetto, waar in 1858 zelfs een moordaanslag werd gepleegd op de — van Joodse afkomst zijnde — zending Schwartz. Soms liep de massa te hoop om een gedoopte Jood letterlijk te stenigen.

Groter succes dan het Amsterdamse proletariaat blijkbaar bood, vonden de zendelingen bij de burgers, wier Zukunft (om het spottende woord uit Duitse kringen te citeren) letterlijk „auf dem Wasser” lag. Menige toekomst was inderdaad slechts mogelijk als men „de” stap wilde doen. Niet ieder was zo fier als de rebbe-zoon Izak van Deen — de eerste Joodse Hoogleraar in Nederland — die (vóór het zover was) iedere concessie van geloofsafval van de hand wees, zeggende: „Wat zou er van de achterblijvenden worden, als de meer begaafden weggingen”. Er waren er inderdaad die volhielden, om veelal imponderabele bindingen. Maar van hen waren de meesten toch ook al weer niet geneigd om zo maar de traditie voort te zetten. Een eigenaardig — hoogst boeiend — spel van „geven en nemen” begon, met als inzet de waarde van een Jodendom, dat pasklaar moest worden gemaakt naar de eisen van de tijd.

Er had tussen 1815 en 1840 al het nodige plaats gevonden. Het nationaal-religieuze — de gehele Jood omvattende — cultuurgoed, was door Sefardiem en Asjkenaziem reeds lang teruggedrongen van zijn eerste stelling.

Sinds de „Hulde aan Holland” van Salomon Jacob Cohen uit 1814 en de „Eil hen zeghenwensch haan de birgers von Hamsterdam, hen hook vhoor halle hingezetenen van Nederland; door heen vaderlandsche hisraëliet” was Neerlands Israël op het pad der cultuur-assimilatie verder geschreden. 1830 had de mogelijkheid gegeven tot het aantrekken van Nederlandse uniformen. Een golf van geestdrift had ook de Joden beziel. Jonas Daniel Meijer, schreef in datzelfde jaar 1830 zijn „Two letters in answer to the objections urged against Mr. Grants bill for the relief of the Jews”, waarin hij — dankbaar object van alle assimilanten vóór en na hem — verslag geeft van de Joden, die het in Nederland inmiddels al ver hebben gebracht. Er was geen vuiltje aan de lucht. Men kon zich onder het genot van een Goudse pijp bezig houden met de vraag, wat of er van het oude Jodendom nog bruikbaar was in deze schone wereld en wat niet. Vooral het laatste! Als het — ook Hebreeuwse — gezang om de citadel en de tiendaagse veldtocht is verstomd, worden in Amsterdam de symptomen merkbaar van een — onder Duitse invloeden staande — groeiende neiging tot interne reorganisatie van het Jodendom. Terwijl de externe twisten over de vorm van het Kerkgenootschap bundels statuten in het leven roepen, wordt de vraag naar het wezen van de religie in brede kringen steeds heftiger gesteld.

Te riskanter omdat — na de dood van Berenstein — noch de Amsterdamse Gemeente en nog minder de ressortale hoofdsteden beschikten over een bewuste leiding. Ettlinger — de grote Raw van Altona — had het rectoraat geweigerd. Zijn

*) mesjoemad = bekeerling

brief aan de Lehrens is duidelijk genoeg. Hij voelt niets voor Amsterdam. De kleur van de aloude Metropool is te verdacht geworden. De preken van Hertzveld en anderen zijn niet meer zuiver in de leer. De vrij vroege vertaling van G. Salomons predikaties toont ons uit welke hoek de wind waaide. Het „Godsdienstig en Zedekundig Handboek, gegrond op de Bijbelse Geschiedenis”, uitgegeven (n.b.) door de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten, vooral ten dienste der onderwijzers en leerlingen op de Israëlitische scholen binnen dit rijk, vrij gevolgd naar het Hoogduits van Herz Homberg, door M. Mijers, Hoofdonderwijzer te Kampen, 1833, bewees, hoezeer de Aufklärung vorderingen had gemaakt. Vormde niet reeds de klank van Hombergs naam een ultra-verlicht programma op zich zelf?

Er waait een verdachte wind door het Nederlandse Jodendom. Overal klinken stemmen, die wij niet eens altijd meer goed verstaan, maar die ons huiverig maken. Zo, wanneer wij „De weg des Levens” openslaan, een soort filosofie des Jodendoms, op verlichte grondslag, door H. N. Neufeldt, candidaat der Theologie (?) bij de Israëlitische Gemeente te Utrecht, mede uitgegeven door J. Decker Zimmermann, predikant bij de Evang. Luthersche Gemeente aldaar, in 1834. In het Hebreeuws en het Nederlands. Met een voorwoord van de dominé, dat nogal onthutst:

„De Heer H. N. Neufeldt, in den jare 1830 eene Leerrede hebbende uitgegeven over de pligten jegens Koning en Vaderland, over welke ik mij in het algemeen met goedkeuring had uitgelaten, bragt mij kort hierna zijn bezoek, en stelde mij het hierachter volgende opstel ter hand, ten einde niet alleen mijn oordeel te vernemen, wegens de geschiktheid tot eene openlijke uitgave, maar opdat ik ook, in zoodanig geval, hem behulpzaam moge zijn met de zuivering van taal en stijl, en zelfs zoo veel en zoo verre ik noodig mogte oordeelen, met eene gedeeltelijke omwerking. Bij de heuschheid der aanvraag, — bij de veelvuldige goede lessen en nutte herinneringen, in allen geval hier vervat, — bij de algemeene onwraakbare strekking en den mogelijken zegen, onder Gods bijstand misschien hier te stichten, heb ik mij aan zoodanig aanzoek niet willen onttrekken; en genoeg is er, onder het dadelijke bewerken, nu ingevloed van het mijne (hoezeer ik mijnen Auteur op den voet steeds gevolgd ben, en ook het opstel, als opstel, in zijn geheel heb behouden) om aan een nieuw verzoek nu niet ook even gewillig te voldoen, van mij mede te noemen als uitgever. Ik volg hierin mijn hart. Beoordele mij elk, wie wil! Bekrompenheid is mij nooit Godsdienst, — Godsdienst nooit bekrompenheid. Moge de dag eenmaal aanlichten, dat wij allen komen tot ééne kennis en tot één geloof! en daartoe zal de weg der wederzijdse toenadering en liefde, behoudens de heilige en veilige grondslagen over en weder, zeker wel het beste zijn. God gebiede zijnen zegen over oud Israël, van welk het heil komt! (Evang. Johann. 4 : 22, volgens de vertaling van Luther).”

Neufeldt, Decker Zimmerman, Evangelie van Johannes, Luther. . . . We zijn wel ver afgedwaald van het oude Joodse huis.

II

JOSEPH DERNBURG *Geigers voorpost te Amsterdam*

Juist in datzelfde jaar 1834 komt naar Amsterdam een der gevaarlijkste propagandisten der Duitse Reformbeweging, Abraham Geigers vriend, de latere beroemde oriëntalist Joseph Dernburg. Te bedenkelijker werd zijn komst om de invloed, die hij in burgerkringen kon uitoefenen in zijn functie van gouverneur bij het rijke bankiersmilieu der Bischoffsheims, die tot ongeveer de afscheiding van België te Amsterdam verbleven. Zij waren vóór 1940 reeds lang verdwenen uit het geheugen van de Amsterdamse Joden, maar dat neemt niet weg, dat eenmaal deze Saint-Simonistisch ingestelde Joodse aristocraten een rol van betekenis hebben gespeeld. Van hen gingen invloeden uit, die een Gerrit de Clercq konden bekoren en hem konden inspireren tot zijn maatschappelijke denkbeelden. Niet alleen aan de geschiedenis van het *wetenschappelijke* socialisme hebben de Joden hun aandeel bijgedragen — ook aan die van het *utopistische*.

Dat Dernburgs activiteit decennia lang onopgemerkt is gebleven, komt door zijn — begrijpelijke — angst voor te veel opspraak. Men onderschatte niet de felheid van de ultra-orthodoxe kring der Lehrens, die lang daarna invloed genoeg bezaten om het nog goeddeels orthodoxe proletariaat tegen nieuwlichters te mobiliseren. Het is zelfs niet onmogelijk, dat zijn beschermers (die hem misschien ook voor reformpropaganda naar Amsterdam riepen!) hem tot anonimiteit hebben verplicht. Een anonimiteit, die zo goed werd bewaard, dat zijn beide geruchtmakende brochures over het Amsterdamse Opperrabbinaat tot ver in de eeuw niet als zijn geestesproducten bekend waren! Eerst toen veel later, te Amsterdam, hij zich tegenover de bibliograaf Roest in een gesprek zich als de auteur bekend maakte, werd één facet duidelijk van Dernburgs reformistische activiteiten. Maar lang niet alles.

Uit zijn bijdragen aan Geigers Wissenschaftliche Zeitschrift — uit hetzelfde jaar 1838 kan worden gedistilleerd, hoe geprononceerd de orientalist zich voor zijn ideeën inzet. Uit de genoemde brochures én uit deze artikelen blijkt, dat de liturgische problematiek, hoezeer hij ook heftig uitvalt, hem slechts als bijkomstig voorkomt.

Zeker, hij is niet mals in zijn aanval op het decorum van de dienst. „Parnassijs en kerkeraden van Amsterdam! Gij roept om iederen dag het gekraai van het heerlijkste gebed, het Sjir Hajichud te ondersteunen, de weesjongens op, ja zelfs, om op het Purimfeest ex officio den Haman te kloppen,*) verstout gij U eenige dier arme weeskinderen op den Almemor**) te plaatsen, opdat zij officieele getuigenis geven van Uwe verstandsverbijstering.’

*) den Haman kloppen = gebruik om op Purim door kloppen afkeer van Haman te demonstreren.

**) Almemor = verhoging in de Synagoge.

Maar Dernburg blijft toch vóór alles de theologische theoreticus, in de zin waarin het Joodse Deutschtum dat kende. Anders dan de latere epigonen uit de lage landen, is Geigers leerling een filosofisch en filologisch geschoolde geleerde, die zeer bewust en kundig de grondslagen der Joodse religie aantast. Geigers favoriet behoort tot het geslacht der fervente Aufklärer, die (op het voetspoor van Moses Mendelssohn) ver waren gebleven van wezenlijk begrip voor historische ontwikkeling, zoals deze nog in de 18e eeuw door Leibniz was geponeerd. Geiger en zijn leerlingen wilden niet aanvaarden, dat iedere historische verschijningsvorm slechts naar haar eigen geest mag worden beoordeeld en niet mag worden getoetst (laat staan gewijzigd) dan alleen op de basis van haar eigen aard en karakter. Vreemd gebleven tegenover het innerlijke wezen van het Jodendom, begonnen mannen als Dernburg daarnaast Jodendom te identificeren met uitwassen van Joodse traditie en liturgie. Twijfelend aan een waarachtige regeneratie geloofden zij het Jodendom naar eigen smaak en inzichten te kunnen aanpassen aan de mode van tijd en omgeving. Daarbij dikwijls uitsluitend de nadruk leggende op ethische en religieuze momenten, die zich *wel* verdroegen met het rationalisme hunner generatie. „Die Religionsschriften des Judenthums enthalten darum nur in ihrem ermahnenden und geschichtlichen, oder wenn wir das Wort so weit ausdehnen dürfen prophetischen Teile, einige offenbarte Wahrheit; im Gesetze dagegen sind Formeln, welche entweder der Zeit schon verfallen sind, oder ihr doch verfallen werden”.

Dernburg, gedurende die jaren in drukke correspondentie met Geiger heeft ernstige pogingen aangewend om het Amsterdamse Opperrabbinaat voor de ultra-Reform te reserveren. „Wij wensen — aldus een zijner kernachtige formuleringen — dat onze synagogen geen Sorbonne daarstellen mogen, waar men over de theses, in den morgenstond begonnen, tot den avond eens zomerdags bleef twisten.” Elders, waarschuwend tegen de invloed der Lehrens — die hem vreesden — op de keuze van de aanstaande Opperrabbin: „Een kluizenaar zal U een kluizenaar als opperhoofd schenken”. Heeft Joseph zelf de functie geambieerd? Onmogelijk schijnt het niet.

In Josts Israëlitische Annalen, waarvan hij een ijverige medewerker was en waarin hij o.m. een belangrijke biografie van Carel Asser publiceerde, wordt een zijner brochures in grote opmaak geannonceerd.

„Die Wahl eines Ober-Rabbiners zu Amsterdam ist für alle holländischen Gemeinden von der höchsten Wichtigkeit. Er ist Vorsitz der Rabbinats-Collegiums; er hat die Aufsicht über alle isr. Religionsschulen im Lande; er leitet das Seminar, die Pflanzschule künftiger Geistlichen! Er hat also mittelbar Einfluss auf alle Gemeinden und auf alle ihre inneren Angelegenheiten, und dieser ist schon bedeutend durch die übergrosse Zahl der Gemeinde, welche unmittelbar unter ihm steht!

Sie ist aber auch an sich bedeutsam, indem durch sie in einer so grossen Gemeinde der Geist sich ausspricht und irgendwohin die Schale neigt. In Amsterdam stehen die Partheien einander sehr schroff gegenüber. Auf der einen Seite herrscht völlige Negation; für eine ziemliche Anzahl von Mitgliedern gibt es eigentlich keine Religion, keinen Gottesdienst, keinen Festtag — theilweise auch keinen Werktag! Alle solche sind in der israelitischen Gemeinde bloss, weil sie keiner Christlichen angehören!

Auf der andern Seite ist des Positiven kein Ende. Alles was hier geschieht, erhält eine religiöse Form; ausser den schon stark in's Leben eingreifenden Gebräuchen, belastet man sich mit besondern Feier- und Festtagen, hält noch abgesonderten Gottesdienst, häuft Gebete auf Gebete.

Da hat nur der Geistliche, welcher auf beide einwirken, mindestens aber die Achtung aller sich erwerben soll, einen schweren Stand.

Eine vermittelnde Stimme muss hier eintreten, um vor Einseitigkeit zu warnen und Umdrieben zu begegnen, welche hier und da gemacht worden, um blossen Privatanhsichten den Sieg zu verschaffen, oder gar den blinden Eifer der grossen Masse anzuregen. Dies wird hier insbesondere nöthig, da eine durch ihre allgemein bekannten Tugenden hochverehrte Familie einen Einfluss zu gewinnen sucht, welcher nicht ohne nachtheilige Folgen sein kann.

Jedermann kennt den Namen des H. Lehren, eines Mannes, welcher seinen ganzen Reichtum nur zum wohlthun verwendet, welcher mit unernudlichem — einer bessern Sach würdigen — Eifer seit zwanzig Jahren für die Armen in Palästina sich fast aufopfert; — dieser Mann wirkt aus seiner gänzlichen Zurückgezogenheit vom Weltleben, durch seine, ihm im Wohlthun gleichenden, Brüder auf eine grosse Menge, und hier insbesondere auf die Wahl desjenigen, welcher das geistliche Oberhaupt der Israeliten zu Amsterdam werden soll."

Dat in 1842 van dezelfde Jost een Algemeene Geschiedenis des Israëlitischen Volks (uit het Hoogduits vertaald door M. Mijers onder toezigt en medewerking van, met eene voorrede, aantekeningen en chronologische tafelen voorzien door Iz. J. Lion) te Leeuwarden verscheen, is — in dit licht bezien — niet zo verwonderlijk. Is het te veel vermoed, om in de — wat al te technische, hier en daar wetenschappelijk zeer goed gedocumenteerde — noten de helpende hand van Dernburg te zien (die dan reeds te Parijs verblijft)?

Ook achter de bij J. Belinfante verschenen Jaarboeken der Israëlitin in Nederland, rijst niet onduidelijk de grote onbekende op. Wie ook zou en genoeg vormkracht hebben bezeten, en over voldoende relaties hebben beschikt om deze uitgave, die begint een jaar na Dernburgs komst en eindigt in het jaar van zijn vertrek, mogelijk te maken. Geiger acht het de moeite waard het orgaan te recenseren naast het Franse „La Régénération" en het Engelse „The Hebrew review and magazine of rabbinical literature": „Die holländische, von der Regierung unterstützt, wird wohl noch (na 1838) fortbestehen und mag für Holland das sein, was die „Sulamith" in ihren blühenden Zeiten für Deutschland war."

Een beknopt referaat van de inhoud der Jaarboeken moge hier volgen:

1835 uit de Inleiding: „b.v. in Duitsland moeten de Joodse tijdschriften ook vaak dienen ter verkrijging van die gelijkstelling in burgerlijke regten welke de belijders van de israëlitische godsdienst hier te lande gelukkig reeds lang deelachtig zijn."

Er worden 4 afdelingen aangekondigd:

1e Kerkelijke en ambtsberigten

2e Bijzondere berigten

3e Verslagen van boeken

4e Mengelingen

De bekende geschiedenis van de vestiging der Joden in Amsterdam via Emden (van Ury van Aaron Halevy).

Levensschets van Mr. J. D. Meijer.

Over het Isr. Godsd. Schoolwezen in Nederland.

Boekaankondiging: Godsdienstig-zedekundig Handboek, gegrond op de Bijbelsche Geschiedenis, vrij gevolgd naar het Hoogduitsch van Herz Homberg, door M. M. Mijers, hoofdonderwijzer op de godsdienstige isr. armenschool te Kampen.

„Over de Israëlieten in Betrekking tot de Krijgsdienst.” — de bekende apologetische toon over de dapperheid der Joden (zelfs de lening van Suasso aan Willem III in 1688 vindt een plaats!), uitspraken van geleerden, dat men in tijd van oorlog ook op de Sabbat moet vechten etc.

Een kort verslag over de stand van zaken bij het Ned. Isr. Seminarium te Amsterdam.

Verslag van het jongste openbaar examen van de nederlandsch-portugese israëlitische armenschool te Amsterdam; er is ook „in de Portugese taal ondervraagd!”

1836. De tweede jaargang (1836) begint met het vermelden van namen van een aantal Joden, die zich onderscheiden.

Een levensbeschrijving van Mendelssohn (gevolgd door een aantal brieven). „Proeve eener Nederduitsche overzetting van Mendelssohn's verklaring des Predikers” (S. I. Mulder).

Een bericht omtrent een studiereis van Munk uit Frankrijk naar Oxford, ontleend „aan het keurige wissenschaftliche Zeitschrift für Jüdische Theologie.” Necrologie van Mozes Lemans (1785—1832).

Bespreking van de in 1836 verschenen „Neunzehn Briefe”. (In deze bespreking worden de mannen „van welke het wissenschaftliche Zeitschrift für Jüdische Theologie uitgaat” met ere vermeld).

De eerbied voor Gd., leerrede over Deut. VII : 13, door wijlen M. Lemans. Over de Israëlitische Gebeden in het algemeen en over het Gebed onder Maimonides in het Bijzonder (Uit het Wiss. Zeitschr. f. J. Theol.), door Dr. A. Geiger.

1837. — Derde jaargang, — Bijzondere berigten uit het Buitenland, ten dele aan de „Allgemeine Zeitung” ontleend; de geest van emancipatie-illusies ademend!

Een „verbetering” van de barmitzwah-viering, resulterende o.a. in het afleggen van een soort belijdenis.

Aankondiging: Gebeden der Nederl. Port. Isr., vert. S. J. Mulder 1837. „Terwijl elders geestdrijverij en onverdraagzaamheid met ligtzinnigheid en hervormingszucht wedijveren, levert Nederland het aangename schouwspel op van een weliswaar langzamen, doch steeds aanhoudenden vooruitgang op den weg der godsdienstige beschaving.” — „het gezond verstand drukt er het zegel op.”

Beschouwing van S. J. Mulder over het boek Job.

Aankondiging van „Namen der Juden”, eine geschichtliche Untersuchung von dr. Zunz.

Verhandeling ten betooge dat verdraagzaamheid het kenmerk is der ware godsdienstigheid, Mr. D. H. Levissohn.

Izaäk de Pinto, leven en werken.

Mozes als jongeling — Leerrede van Dr. G. Salomon: „Dat Mozes eene niet-israëlitische vrouw, de dochter van eenen priester van Midian ten huwelijk neemt, moge u even weinig verwonderen, als dat Joseph de vrome en voortreffelijke zoon des aartsvaders, de dochter eens egyptischen priester tot vrouwe nam. Slechts het heidensche kwaad verbiedt de israëlitische wetgeving, en zulks uit eene vrees, welke op goede gronden rust, dat de heidensche vrouwen, derzelver mannen tot de ziel verpestende, de geest doodende afgodendienst mogten verleiden; daarom werd het huwelyk met de dochters der volken, welke de Schrift opnoemt, ten strengste verboden. De dochter van Jithro echter, Mozes gade, vereerde der eeuwigen God, en Zijne wetten waren haar heilig. Dit alleen maakt de Israëlitische vrouwe uit.”

Verhandeling ten betooge dat het in de israëlitische staat geoorloofd was in de burgerlijke wetten van Mozes veranderingen daar te stellen en, desnoods derzelve af te schaffen en door nieuwe te vervangen, door Mr. A. de Pinto.

Over de Israëlieten in Saksen” (motto: „Men bindt ons de handen en vraagt, waarom wij ze niet gebruiken”, Mendelssohn). Biografie van Mr. Carel Asser, Art. van Dr. Munk, Parijs. „Over de Cabbala” (uit Dictionnaire de la Conversation, Parijs).

1838. 4e jaargang:

Leerrede over de weldadigheid n.a.v. Spr. Sal. Hfdstk. III : 27, 28, gehouden door A. M. Chumaceiro te Amsterdam.

Rouwdiensten in 's-Gravenhage en Zwolle ter nagedachtenis van wijlen H.M. de Koningin Frederika Louisa Wilhelmina.

Iets over het nuttigen van bloed als spijs met betrekking tot de Mozaïsche Godsdienst.

In Nieuwe Diep „heeft de eerw. heer B. C. Carillon, tot Predikant en Voorzanger bij de Nederlandsche Portugesche gemeente te Suriname beroepen”, wegens tegenwind daar enige tijd opgehouden, op Sjabbath Tesjoebah gepreekt. De avond van de Grote Verzoendag hield hij een rede in het Nederlandsch. De wens wordt geuit, dat daar, waar de gemeenten daarop staan, het houden van leerredenen in de landstaal ingevoerd wordt.

Uit de Allg. Zeitung des Judenthums: Aansporing voor het vestigen van een Joodsche faculteit en een Joodsch Seminarium voor Duitschland. Er zijn 100.000 Thaler voor nodig. De redacteur van de A.Z.d.J., dr. Ludwig Philipsonn, prediker te Maagdenburg, heeft de inschrijving met 100 Thaler geopend. Engeland: door de jonge vorstin is (November 1837) de sheriff Montefiore tot ridder (knight) benoemd; de eerste Israëliet daar te lande. De beëdiging verschoven van de dag van St. Michael Zaterdag, tot de Maandag daarop.

Op een prijsvraag, door Geiger uitgeschreven in het Wissench. Zeitschr. is maar één (onvoldoend) antwoord binnengekomen. Gevraagd was: „het aanduiden van de aard en de wijze tot het daarstellen van hervormingen in den isr. eeredienst.”

Bestaat er een natuurlijke aanleg tot ondeugd? (1784 door Mendelssohn te Berlijn geschreven; jaren daarna in het tijdschrift Jedidjah gepubliceerd).

Over het afschaffen van eenige bestaande misbruiken bij de godsdienst-oefeningen en verbetering derzelve.

De liefde, een grondtrek van het Jodendom, en zijne ontwikkeling in hetzelve.
— E. Grünbaum.

Iets over de muziek der Hebreëen.

Onderzoek omtrent de oorsprong, de instelling en leerbegrippen des Esseërs.

Over de noodzakelijkheid van het Godsdienst-onderwijs.

Iets over den naam van Israëliet en Jood.

Leerredenen door Israëlieten in het Nederlandsch gehouden.

De contacten met Duitsland zijn kenmerkend: Allgemeine Zeitung des Judenthums, Geiger, diens „keurige” Wissenschaftliche Zeitschrift für Jüdische „Theologie”. Daarnaast het accent op de emancipatie en de daarbij behorende stokpaardjes uit de apologetische Geschiedenis der Joden in Nederland (J. D. Meijer, Lemans, I. de Pinto). De anonieme biografie over De Pinto munt intussen uit door degelijkheid. Moeten wij hier wederom denken aan Dernburg, wiens biografie over Asser in Josts Annalen wij reeds memoreerden, een biografie die wordt ingeleid met een noot van de uitgever, die opmerkt dat „wir die interessanteren Artikel dieser Zeitschrift durch die Annalen auch in Deutschland verbreiten.”

Dernburg had blijkbaar de beschikking over een nimmer uitgegeven manuscript van Carel Asser over de Geschiedenis der Joden in Nederland, dat werd vervaardigd op aansporen van Carels schoonzuster, niemand minder dan de wereldberoemde Rahel Varnhagen.

Doch het belangrijkste is voor ons: eindelijk het officiële opduiken van de naam! Zeker, reeds in de derde jaargang worden Josephs bijdragen in Geigers Wissenschaftliche Zeitschrift genoemd (III, 368). Ook blijkt uit de boekaankondigingen in de eerste jaargang, dat men opmerkelijk „bij” is op het gebied der Orientalia. Maar dat is nog iets anders dan Dernburgs optreden in de vierde jaargang. Het vierde nummer schijnt wel geheel door hem samengesteld. In het eerste artikel „Iets over Isaac Reggio” wordt zijn naam in een noot uitvoerig genoemd. Het tweede artikel „Over het afschaffen van eenige bestaande misbruiken bij de Godsdienstoefening, en verbetering derzelve” is van zijn hand. Het derde „De liefde, een grondtrek van het Jodendom, en zijne ontwikkeling in hetzelve” werd kennelijk door zijn bemiddeling ontleend aan Geigers Zeitschrift. Het wetenschappelijk peil stijgt; maar de inhoud wordt akelig Geigeriaans. Achter de redactionele schermen schijnt de strijd eindelijk uitgestreden. Want ook achter de vier jaargangen van de Jaarboeken is fel gevochten om de Reform. Waarbij Dernburg, gesteund door jonge intellectuelen, menige greep naar de macht heeft gedaan. Eerst in de mist, later duidelijk op de voorgrond tredend. Jaren daarna zal J. J. Belinfante daarvan in een simpele zin getuigenis afleggen, bij zijn historische schets der Israelitische Tijdschriften sedert M. Mendelssohn: „En in den laatsten tijd van het bestaan van dit Tijdschrift sloot Dr. Dernburg zich nauwer aan het zelve aan. Daarover mogen wij verder niet uitweiden”

Een merkwaardige close-up van de geestelijke atmosfeer der burgerkringen uit Dernburgs Amsterdamse tijd geeft ons de buitenstaander Bonaventura Mayer, die in zijn „Die Juden unserer Zeit”, Regensburg 1842, ook de sociologische aspecten van het Jodendomsdrama onderkent. Hij schrijft:

*Man wird hier höchstens zweihundert Familien finden, die dem Neuerungs-
wesen ergeben sind und diese sind meistentheils keine geborne holländische
Juden, sondern der Mehrzahl nach deutsche Kaufleute, die daselbst ihren*

Handel treiben. Allein wenn wir sagten, dasz dermalen ihr Einflusz noch geringe sey, so darf man sich nicht verhehlen, dasz mit der allmählichen Zunahme der Zahl auch ihr Einflusz in politischen und religiösen Verhältnissen zunehmen werde und müsse. Daran wird Niemand zweifeln, der weisz, in welcher Lage die Juden der übrigen Secten mit Ausnahme der Chassidäer sich befinden, und wie man einen glaubensschwachen und noch dazu von Mangel und Elend gedrückten Menschen durch nichts leichter und schneller dahin bringen könne, wo man ihn gerne hätte, als durch Vorspiegelung von Freiheit und Unbeschränktheit und im hintergrunde von diesem das Reizendste, nämlich das Geld. Man halte dieses nicht für eine blosze Meinung, die ohne tiefere Gründe so leichthin ausgesprochen ist: nein. wenn der Lage der Juden, in der sie sich gegenwärtig in Amsterdam befinden, nicht auf eine Weise ab- und aufgeholfen wird, die die Uebel van Grund aus heilt, und besonders die grobe Unwissenheit in Religionssachen entfernt, wenn, sage ich dieses nicht der Fall sein wird, so musz und wird auch für die Amsterdamer Juden die Zeit kommen, wo die Verächter der alten Religion, die Neuerer, das Uebergewicht werden errungen haben und die nämlichen Vorfälle Statt finden werden, wie bereits Frankfurt und andere Städte sie alle Tage erleben.

Toen de Bischoffsheims de hoofstad verlieten, verdewen ook Joseph van het toneel. In Parijs zou hij wereldvermaardheid verwerven als orientalist! Het is zeer wel mogelijk, dat hij met bepaalde Nederlandse families contacten heeft onderhouden. Een enkele keer bezocht hij persoonlijk de hoofdstad; hij moet zelfs aanwezig zijn geweest bij de opening van het nieuwe gebouw van het Beth Hamidrasj*) aan de Rapenburgerstraat in 1883.

Zijn leerling Raphael zou in correspondentie met Abraham Geiger in de loop der eeuw nog getuigenis afleggen van de invloed, die zijn bekwame huisleraar blijvend op hem had geoefend. In Amsterdam bleef tenslotte de Bischoffsheimstichting als late rest van een eenmaal flitsende historie.

*) Beth Hamidrasj = leerhuis; hier is bedoeld het gebouw van het *Asjkenazische* genootschap Ets Haim.

III

DE LEHRENS

Romantiek zonder Réveil

Met Dernburgs vertrek kwam er een einde aan de principiële fase van de reformbeweging. Van nu af aan ontbrak een doelbewust streven! Van enig blijvend resultaat uit de beginperiode is zelfs zo weinig sprake, dat de gehele episode kon worden vergeten. Wel kwam er — mede onder invloed van de door Joseph geleide actie — een reorganisatie van het Seminarium tot stand in 1837, maar deze heeft weinig om het lijf gehad. Nog houdt de orthodoxie het heft in handen aan dit instituut: voorop de fanatieke Meijer Lehren, die van 1827 tot zijn dood (28 Mei 1861) president-curator was.

De werkzaamheid van Meijer en zijn beide broeders: Hirschel, de oudste en Akiba, de jongste der drie, is door velerlei oorzaken weggedoken achter nevels van legenden. Maar wel allereerst, doordat in de 19e en 20e eeuw niemand de vlijt, de liefde én de kennis van zaken in zich verenigde om het Hebreeuwse (thans in Jeruzalem bestudeerde) archief van de Pedikim en de Amarcalim, de door de Lehrens gestichte inzamelingsbeweging voor de armen van Palestina, te bewerken.

Hoezeer hun sociaal-economische activiteit ook tot velerlei beschouwingen dringt, hier zal voornamelijk plaats mogen zijn voor hun Jodendomsopvattingen, verankerd in mystiek en diep doorvoeld traditioneel geloof. Reizigers waren geboeid door de opmerkelijke Joodse gaafheid van kundige bankiers, die duizenden spendeerden voor uitgaven op Joods-wetenschappelijk gebied; die op Sabbath in witte kleren waren gelkeed, in wier milieu op Sjawoengot (het Wekenfeest) mystieke hymnen werden gezongen, die een Josua Yellin imponeerden.

Fierheid typeerde een slag Joden, dat ons — om een moderne term te gebruiken — nationaal aandoet. Bij Willem I verscheen Hirschel eens op een audiëntie, gedurende de Omertijd,*) ongeschoren, omdat de Joodse traditie wekenlang het afnemen van de baard verbiedt. Zijn excuus luidde: om de wet van een aards koning te eerbiedigen, voegt het mij niet een instelling van den hemelschen Koning te niet te doen. De koning-koopman gaf zich gewonnen.

Karl Marx, die hun kantoor aan de Amstel in 1843 bezocht, was gefraspeerd door de eigenaardige gang van zaken. Zijn karakteristiek — ingelijst in het voor hem typerende Joodse antisemitisme — moge hier volgen:

„Neem bijvoorbeeld Amsterdam, een stad, die de toevluchtshaven was van velen van de ergste afstammelingen van de Joden, die, door Ferdinand en Isabella uit Spanje verdreven, na een poosje in Portugal te hebben vertoefd, ook daarvandaan werden verdreven en tenslotte een veilige toevlucht vonden in Holland. In Amsterdam alleen al tellen zij niet minder dan 35.000, waarvan velen gewikkeld zijn in dit

*) Omertijd = tijd tussen Pesach en Sjawoengot (tussen Pasen en Pinksteren).

dobbelen en speculeren in onderpanden. Deze mensen hebben hun agenten te Rotterdam, Den Haag, Leiden, Haarlem, Nijmegen, Delft, Groningen, Antwerpen, Gent, Brussel en verschillende andere plaatsen in Nederland en de daaraan grenzende Duitse en Franse territoria. Hun taak is het te loeren op gelden, dienstig tot belegging en scherp te observeren, waar zich deze bevinden. Hier en daar en overal waar een kapitaaltje uitlokt tot belegging is altijd een van de kleine Joden klaar tot het maken van een kleine suggestie of het plaatsen van een klein leninkje. De sluwste struikrover in de Abruzzi is niet beter op de hoogte van de plaats van klinkende munt in de koffer of zak van een reiziger dan deze Joden het zijn van enig los kapitaal in de handen van een handelaar.

Deze kleine Joodse agenten trekken hun toelagen van de grote Joodse huizen, zoals die van Hollander en Lehren, Königswärter, Raphael, Stern, Sichel, Bisschofsheim van Amsterdam, Ezechiels van Rotterdam, Hollander en Lehren zijn van de Portugees-Joodse secte (onjuist!) en cultiveren een grote ostentatieve devotie tot de godsdienst van hun ras. Lehren heeft, evenals de grote Londense Jood, Sir Mozes Montefiore, vele offers gebracht voor hen, die nog steeds in Jeruzalem verblijven. Zijn kantoor, vlak bij de Amstel in Amsterdam, is een van de meest schilderachtige, die men zich kan voorstellen.

Grote groepen van deze Joodse agenten verzamelen zich daar iedere dag, tezamen met talrijke Joodse theologen, en voor zijn deuren bevinden zich allerlei soorten van bedelaars, uit Armenië, Jeruzalem, Beieren en Polen, in lange kleren en Oosterse tulbanden. De taal, die gesproken wordt, riekt kwalijk naar Babel, en het parfum, dat anderszins de plaats doordringt, is niet bepaald van aangename aard."

Hoe anders in toon en geaardheid de niet-Jood Bonaventura Mayer, die merkwaardigerwijs de Joden van Amsterdam in vier „secten" onderverdeelt: „Portugiesen, Chassidäer, Mittelvolk und Neuerer". Als de onbetwiste leiders der Chassidim beschouwt Mayer de gebroeders „Lerren", van wie hij Hirschel uitvoerig en raak typeert.

De beoordelaar boeit ons bij de analyse: „Wenn wir hier von Chassidäern reden, so denke man dabei nicht an jene, die wir, als von Ruszland und Ungarn die Rede war, schilderten; sondern wir haben hier eine Classe von Israeliten vor uns, die nicht bloß vor jenen in Ruszland und Ungarn sich rühmlich auszeichnen, sondern die auch in gar manchen Stücken unter allen übrigen Israëlitern und in der gesammten Menschheit eine ehrenvolle Stelle einnehmen. Die Meisten aus ihnen gehören zu den reichsten Einwohnern Amsterdams. Sie sind in dieser Stadt wenigstens jetzt noch die einzigen, die mit einer Religiosität und mit einer heiligen Ehrfurcht am Gesetze hangen, denen kein Opfer schwer fällt, wenn sie meinen und überzeugt sind, dasz es zum Besten ihrer Religion sey. Wahrlich, Eigenschaften, die gar manchen Andern, der kein Juden ist beschämen".

Het milieu dat ons thans als het ware wordt „geschilderd" is bijkans filmisch in zijn effect. Zelfs de anecdote dat Hirschel eens op Sabbat weigerde een belangrijke brief in te zien en daardoor f 70.000 verliest, ontbreekt niet. Niet dat Mayer de Lehrens zijn critiek onthoudt. In plaats van hun activiteit voor het Palestijnse Jodendom, zouden de gebroeders beter hun krachten en geld kunnen wijden aan de oprichting van Jesjewe („eine Talmud- oder Rabbinatschule") in de hoofdstad. Want met de studie der Rijbijnse wetenschappen gaat het in Nederland slecht.

Of de Lehrens inderdaad in staat zouden zijn geweest tot een regeneratie van het Nederlnadse Jodendom . . . ? Het stellen van deze vraag vereist nadere analyse. Het Jodendom der gebroeders kan ten dele worden gezien als een „romantische" verschijningsvorm. Waarbij men — naar maatstaven van algemeen-historische aard — zich dient te realiseren, dat de term romantiek slechts in zeer betrekkelijke mate

hier van toepassing is. Het was een, door de tijdgeest onbeïnvloede, legale voortzetting van de vóór-emancipatorische, religieus-nationale Joodse cultuur. Maar wat het wezen der Romantiek uitmaakte, de fundamentele gespletenheid en de daarmee samenhangende neiging tot beschouwing-op-afstand, dat ontbrak.

Waar romantiek in de geijkte zin wél aanwezig was bij Joden, daar is men juist aangeland bij de uiterste periferie der ontspoorden: Heine, Da Costa en in zekere zin Disraeli. Het waarachtig streven naar een vol Jodendom tussen 1800 en 1850 wordt aldus gekenmerkt door een tragische onvolkomenheid. Aan de ene kant een categorie orthodoxen, die in gevoelsleven en praktijk de eeuwenoude historie willen voortzetten, maar niet in staat zijn tot theoretische vormgeving. Ter andere zijde een aantal ontspoorden, wier gevoelsleven Joods verankerd is, maar die de Jodendomspraktijk hadden verloren en niet meer de weg konden vinden naar het vaderlijke huis.

Wat de niet-Joodse wereld in Nederland had gekend, een Réveil, dat bleef het Nederlands Jodendom ver. Een man, die het Jodendom integraal over de drempel van de eeuw had moeten heffen en die over vormkracht in voldoende mate had beschikt, om dit Jodendom — ook voor de maatschappelijke en intellectuele kopgroepen — aanvaardbaar te maken, hebben wij niet gehad. De Isaac da Costa, die deze Joodse Bilderdijk had kunnen zijn, heeft ons reeds vroeg verlaten. Wij hadden voor de Heer van het Joodse Teisterbant geen plaats beschikbaar. Zo begint de historie van de 19e eeuw te onzent met een zinvolle verliespost! Het was blijkbaar niet mogelijk, om zo vroeg al te komen tot een synthese van de orthodoxie des harten (in de stijl, waarin Allard Pierson het Réveil typeert) en de orthodoxie van de wet.

Daarom ook schijnt ons achteraf de strijd van de Lehrens tegen de Reform een slag in het luchtledige. De „Responsen”, die zij in 1845 uitgaven over de assimilatiepogingen der Duitse reform, raken evenmin het wezen van de zaak, als een onbekookte brochure van Rebbe Awroom Prins. Met de *Bezwaren tegen den geest der Eeuw* is zij wel moeilijk vergelijkbaar.

Hirschel Lehren, leerling van R. Arjei Leib Breslauer (de Penei Arjei), had nog de klassieke rabbijnse school der 18e eeuw doorlopen. Zeker was in het milieu van de Penei Arjei ook het probleem der Verlichting aan de orde gesteld. Was Breslauer's zoon R. Abraham Löwenstamm niet een van de eerste principiële bestrijders van de Reform geweest en draagt diens Tsrur Hachajiem niet het stempel van degelijke argumentatie? Maar het blijft alles in de afgesloten rabbijnse atmosfeer. Wij missen daardoor de mogelijkheid van geestelijke contactpunten met een andere kant. Er ontstond geen discussie. Het enige symptoom hiervan, dat ons bekend is, vormt het curieuse, polemische boekje over de Burgerlijke Instellingen van den voormaligen Israëlitischen Staat, dat in 1835 (een jaar na de „Afscheiding” der Lehrens) te 's-Gravenhage bij J. Belinfante verscheen. Eveneens anoniem!

De inhoud verraadt een grote kennis van zaken. De toon richt zich tegen de ultra-orthodoxie en de inhoud slaat niet onduidelijk op een *actuele* Trennungs-problematiek. „Door tweespalt, *geloofsijver* en haat vaneengereten, hielden zij (de Joden) op, als zelfstandig volk te bestaan, werden overwonnen en over de geheele aarde verstrooid”.

Wie had zich hier geroepen gevoeld de „redelijke” Joodse wetten in bescherming te nemen tegen al te ijverige geloofshelden? Niemand anders dan de Amsterdamse Opperrabbin S. Berenstein.

Samuel ben Issachar Berisch Berenstein (1773—1838) behoort tot die overgangsfiguren op de grens van achttiende en negentiende eeuw, die zowel naar hun vor-

ming als ook naar de structuur hunner reactie op het Jodendom, moeilijk zijn te plaatsen „in de lijst van hun tijd”. Kleinzoon van Arje Löb, achterkleinzoon van de Penei Jehosjoea, ontving Samuel nog van zijn vader een klassieke Rabbijnenopleiding. Toch vormde daarnaast ook het algemene weten voor hem niet een gesloten gebied. Reeds de vader, daartoe aangespoord door de Halberstadter Raw R. Tswie Hirsch, had zich bezig gehouden met astronomie. Onder Berisch' latere leerlingen bevond zich R. Simon ben Naftali Walsch, schrijver van Na'awe Kodesj (Berlijn 1786), dat handelt over Geometrie en Trigonometrie.

Samuel in Hannover geboren, trouwde later met een dochter van de Clever Raw Jacob Mozes Löwenstamm, met wie hij naar Amsterdam vertrok.

In 1802 Raw in Groningen, werd Samuel 5 jaar later in Leeuwarden benoemd, als opvolger van zijn zwager R. Jechiel Arje Löb Löwenstamm. In de Friese hoofdstad sprak hij Lodewijk Napoleon toe in het Frans. In 1815 werd hij Opperrabbijn van Amsterdam en nog later ook van Amersfoort.

Berenstein onderging zeer zeker de invloed van Aufklärung en Emancipatie. Hij was de eerste, die in het Nederlands preekte (1805). Tegen de — onder Mendelssohns invloed staande — bijbelvertaling van het Opperconsistorie verweerde hij zich niet; het gebruik van Mendelssohns vertaling vond hij geoorloofd voor de jeugd. De mannen van het Opperconsistorie (als J. D. Meijer en Carel Asser) achtten in 1812 Samuel de geschikte man voor „Grand Rabbijn van het consistoriaal arrondissement der Zuiderzee”. Hij behoorde tot de eersten, die „toga en bef” („de nationale geestelijke kleeding”) accepteerden.

Berensteins preken vertonen een wijsgerige inslag. Tussen de klassieke derasja en de moderne preek zocht hij nieuwe wegen. Hij gebruikt de kansel voor discussie over de nieuwe denkbeelden van de eeuw. In een preek (1832) noemt hij een door hem geschreven studie over „onderzoek des ouderdoms, handelende over de door ons aangenomene 13 gronden des Geloofs, de bovennatuurlijk schijnende wonderen en alle duistere plaatsen in den Bijbel”. Waar zijn ze gebleven, die manuscripten van een Amsterdamse Raw, die correspondeerde met de Duitse reformer Jacobsohn en de handschoen opnam voor het Hebreeuws als taal van het gebed — niet slechts op grond van Halachische*) overwegingen, doch mede omdat door het aanvaarden van het Duits „das Studium der hebr. Sprache vernachlässigt werde”.

In 1832 noemt de Raw een „binnenkort door mij uit te geven werk, betreffende de gelijkstelling der Israëlieten in alle burgerlijke regten”. Een rechtstreekse vermelding betreffende de door ons reeds genoemde, anonieme, brochure. De sfeer is die van de vorige eeuw. Een beetje slap, een beetje apologetisch, verlicht. Berenstein schrijft: „Vaderlijke liefde en vaderlijke ernst kenmerken deze wetten. Elke bepaling leidt ons tot bewondering van de Alwijsheid die ze gewrocht heeft. Zelfs in de voorgescrevene straffen merken wij die liefderijkheid op, welk het welzijn van het geheele mensdom, even als van ieder mensch afzonderlijk, beoogt. Al de voorschriften des verheven Wetgevers strekken daartoe om te gelijk de welvaart en de veiligheid van de geheele zamenleving te handhaven, de harten der verdooden te verbeteren en eene gunstige verandering van denkbeelden bij hen uit te werken. Die voorschriften zijn daarom bevrijd van al te groote gestrengheid welke slechts uit verachting van het mensdom en uit eigendunkelijke magt geboren wordt, ten allen tijde magtelooosheid en gebrek aan kennis verraadt, de wetten zelve ondragelijk en verachtelijk maakt, en tot afval en vertwijfeling voert. Integendeel verhoogen zij de waarde van het menschelijk hart, dat wel door gezonde redenen van de waarheid overtuigd, maar niet tot de deugd kan gedwongen worden. Waarheden en gevoelens hangen

*) Halacha = wet, norm.

toch van geene bevelen af. Dwang dient misschien alleen om hevige uitbarstingen van booze neigingen te verhinderen. Doch voor den verstandigen mensch moeten de voorschriften ingerigt wezen naar zijnen toestand, hem leiden tot overpeinzing. Deze alleen kan hem tot overtuiging brengen, en hem doen besluiten tot de deugd weder te keeren. Men mijde dus willekeur, wreedheid en hardheid in strafwetten. Dergelijke dwangmiddelen en straffen loopen regtstreeks tegen het doel van wijze wetten in. Zij verbitteren, verharden en beleedigen de menschheid. Zij krenken toch openlijk de regten welke men zelfs jegens den grootsten misdadiger niet mag voorbijzien. Deze blijft nog altijd hoe zij zich bezondigd hebben, mensch en lid, der menschelijke maatschappij. Overdreven strengheid bevordert losbandigheid; wijsheid, zachtzinnigheid en gepaste ernst beteugelen haar, en voldoen dus aan het oogmerk van goede wetten. Hardheid verwekt slaafsheid, onbillijkheid, haat, verbittering en wraakzucht tegen het regtschapene deel van het menschelijke geslacht. Het is even gevaarlijk te strenge strafbepalingen toe te passen als ze te ontduiken; want het eerste laat hen die magt in handen hebben in voortdurende, angstvallige, onzekerheid, stelt hun vaak aan gevaren bloot; en door gedachte bepalingen na te laten, zet men de deur van de boosheid open, verwrikt men alle wetgeving."

Op het voetspoor van zulke redeneringen wordt het begrijpelijk dat in de jaren 1832-1834 de officiële orthodoxie zich bewust distancieerde van het al te geprononceerde Jodendom der Lehrens. Tweespalt en geloofsijver wordt hun verweten! Zeker, wij kunnen gemakkelijker begrip cultiveren (zeker na anderhalve eeuw) voor de geestelijke muur der achttiende eeuw, waarachter en waarvoor barricades werden opgericht, dan zulks rond 1800 het geval was in een wereld, die laaide van emancipatie-ijver en verlichtings-reclame. Maar dat neemt niet weg, dat het de historicus vrij staat conclusies te trekken.

Ons imponeert het, dat een figuur als de romantische mesjoemad Da Costa in deze fase *wél* begrip kon opbrengen voor de Lehrens en zijn vriend Van Hogendorp aanspoort de regering te bewegen het aparte minjan*) van de gebroeders *niet* te verbieden.

Zijn, meermalen door ons aangehaald schrijven, frappeert door de afstand, die de gedoopte Isaac kon nemen van zichzelf. Dán al, 19 december 1822, enkele weken na zijn ostentatief verlaten van het Joodse erf, in de diepste crisis van zijn geschokte en geschonden jeugd, analyseert de romanticus het wezen van het legitieme Jodendom. Toen reeds was het hem duidelijk waar de waarheid lag, die hij zelf nooit meer kon grijpen. Behalve dan in (voor niet-Joden vooral) onverstaanbare dichtelijke klanken, tussen waken en dromen gestameld.

Is er ooit — vroeger of later — een „kosjer minjan” zo wezenlijk getypeerd in deze lage landen als in de dichtbescheven vellen van de parnaszoon uit de Amsterdamse Jodenhoek, die voorbestemd was om een christelijk Réveil in het leven te roepen? Wat typeert hij ze akelig nuchter, de leiders der tegenpartij, mannen als zijn oom Capadose.

Zo hebben wij langzaam doch zeker een vraagstuk bereikt, dat onze aandacht ten zeerste verdient:

De Joodse „afscheiding” van 1834; een cultuur-historisch fenomeen van bijzondere allure, omdat ook binnen het Nederlandse Jodendom een strijd ontbrandde tussen

*) Minjan = quorum van 10 mannelijke, meerderjarige personen, nodig voor een officiële synagogedienst. Meerderjarig in de zin der joodse wet is iedere joodse jongen van 13 jaar en ouder (Bar mitswa).

„liberaal” geloof en (om de geijkte term te bezigen) „bevindelijke vroomheid”. Zeker, er zijn verschillen. De Joodse „afscheiding” werd geen volksbeweging. Hoezeer ook populair bij het Amsterdamse proletariaat, waren de Lehrens wel allerm minst leiders naar de snit van Hendrik de Cock en zijn medestrijders. Eerder was in het onderhavige geval sprake van patriarchale verhoudingen, op de basis van de oude philanthropie (Tsedaka). Maar waar het de beginselen gold, daar bevochten elkander ook hier de structuur van vóór 1750 en die er na.

In deze twist ging het om belangrijke problemen. Men kan uiteraard van een figuur als Hirschel Lehren niet verwachten, dat hij een theoretisch standpunt formuleerde, op grond van overwegingen, die later het geraamte zouden kunnen vormen van een propaganda-speech op een Zionistische vergadering vóór 1948. Maar in zijn omgeving werd wezenlijk iets aanvoeld van de gevaren, die dreigden. Rondom de Lehrens werd bij voortduring gehamerd op de autonomie der Kehilloth vooral na 1809. Men begreep dat een centraal „Kerkgenootschap” de dood moest betekenen van wat men als „nationaal domein” zeer bewust al die eeuwen had gecultiveerd.

Hevig was de strijd die zij moesten voeren. „Er bevinden zich nog altijd zwarte mannen in onze eigen boezem, die in hunne hersenschimmige verwachtingen, en het gewisse van het tegenwoordige aan eene nevelachtige toekomst prijs gevende, geen godsdienstig genootschap, geene Nederlanders willen zijn, en die als belijders der mozaïsche leer volk van God verlangen te blijven. In 1813 hebben vele dezer onwaardigen tot het bereiken van het anti-mozaïsch doel, een rekwest aan den soeverainen vorst der Nederlanden ingediend . . .”, aldus een angstige tijdgenoot.

Nu echter naar de nuchtere feiten. Reeds was Hirschel uit Amsterdam verdreven, met zijn „afschieden gemeente,” zijn „particulier minjan”, en had hij zijn tenten in de residentie opgeslagen. De wettige weg bewandelend wendde hij zich nu officieel tot de Haagse kerkbesturen. Doch zonder resultaat.

Zelfs minder principiële lapmiddelen mochten hem niet baten. Zijn rechtskundig adviseur, de niet-Joodse advocaat Mr. Vintjens bleef zonder succes. Hirschel gooide het tenslotte op zijn gezondheid, die hem zou beletten des morgens vroeg ter synagoge te gaan en tevens verklaarde hij zich bereid zoveel te betalen als parnassijns oirbaar achtten voor het deel aan de geldofferingen ter synagoge, waaraan hij zich — door niet aanwezig te zijn — zou onttrekken.

Het hielp hem niet. Ondanks het gunstig advies van Opperrabbijn Lehman (Rebbe Lemmel) werd, mede door steun van de Hoofdcommissie, op 25 december 1825 het houden van aparte godsdienst-oefeningen aan Hirschel Lehren verboden. En toen deze zich aan dat verbod niet stoorde werd hij 28 maart 1826 beboet.

Er volgden requesten aan de minister van Eeredienst en zelfs een uitvoerig schrijven aan de koning. Het minjan bleef verboden. De „Lehrensche secte” (aldus is de betiteling in de officiële stukken) ging nochtans voort met haar activiteiten. Ge-steund als zij later nog werd door de fanatieke Haagse parnas Jacob de Pinto, die in 1834 met veel moeite werd geëlimineerd. In dat jaar is het uit met het „sectarisme”, het woord dat *bewust* herinnert aan de overeenkomsten tussen Hirschel Lehrens werkzaamheid en dominee De Cock en de zijnen, die eveneens tevergeefs beweerden, dat niet *zij* de weglopers waren! Wat hielpen hier argumenten? De grondwet van 1815 beschermde toch alleen „bestaande” kerkgenootschappen. De messen van de verlichte Joodse advocaten waren scherp geslepen en de snit, die ze sneden, paste beter bij de mode van de tijd.

Lezen wij de stukken dan gaat het eigenlijk niet eens om zulke gewichtige vraagstukken. Wij zijn aanvankelijk geneigd om, naar Miskotte’s formulering, te spreken — ook hier — van een „menging van eeuwigheidsernst, karabijnen en harde

koppen". Karabijnen kwamen er weliswaar niet aan te pas; wel: vuisten! Maar er is toch meer. Vooral de neurotische figuur Jacob de Pinto vraagt om nadere analyse. Deze, nog geen dertig jaar oud, door Hirschel Lehren „medegesleept", wilde niet meer thuis wonen, deed aan Kabbalistische studiën en gedroeg zich uitermate radicaal. Zeker werkten in de complexe problematiek van zijn geval ook interne Kehillamoelijkheden mee. De confidentiële rapporten spreken van tegenstellingen tussen de families Suasso, Teixeira en De Pinto, die onderling hadden afgesproken de Gemeente te regeren. En het is zelfs niet onduidelijk, dat een Parnas-benoeming (of wat het zelfde is: het saboteren daarvan) een aanleiding van betekenis is geweest voor het recalcitrante optreden van Jacob. Voor ons — die deze kwestie onbesproken laten — is het echter veel interessanter, dat een Sefardische jongeling gegrepen wordt door enthousiast Jodendom.

„Bijgestaan door een aantal armen met „gescheurde kleederen" was Jacob „de lewone mekaddesj" (= „hield hij openlijk gebed", aldus de bezwarende rapporten).*)

„Zelfs heeft H.M. de Koningin van Beyeren hare rijtuigen doen stil houden". Als parnas weigerde hij de verjaardag des Konings in de synagoge te laten vieren! Een anti-monarchale trek, die wij ook bij Ds. Scholte aantreffen (die zelfs wegens majesteitsschennis veroordeeld werd omdat hij Willem I met Achaz of Achab had vergeleken), doch welke in Joods verband toch wel een geheel ander reliëf verkrijgt. De angst der liberale leiders van de Hoofddcommissie kruipt nog tegen de lange, sliertige, letters omhoog!

De Pinto moest niets hebben van Berensteins cholera-preken en gebeden en hij scheurde de „namen van Opperrabbijnen die de doelmatigste verordeningen omtrent de cholera hebben vastgesteld onderscheidene malen" uit! De interne geschiedenis van het Nederlandse Jodendom gedurende de 19e eeuw is gecompliceerder, dan men — tot de dag van vandaag — wel vermoedde.

De Haagse Parnas zal in 1851 zijn Ernstige overdenkingen over den gewaanden vooruitgang der Israëlitien publiceren. Als eerste in deze gewesten zal hij de individuele assimilatie critiseren tegenover de collectieve, nationale, verantwoordelijkheid. „Thans wil ieder, voor zich, meer eer behalen, en bekreunt zich overigens weinig over Israël en over Israëls heilige wet. „Ja, wat is het heil van Israël, wanneer sommige personen uit deszelfs midden in Regtbanken, Provinciale Hoven of Staten, of zelfs bij de Staten-Generaal, zitting hebben, en daardoor alleen voor zichzelf een oogsten, terwijl zij, ofschoon den naam van Jood dragende, de Joodsche godsdienst niet kennende, verre van haar voorschriften te eerbiedigen, dezelve openlijk en overal overtreden".

Angst voor het komende kerkgenootschap dreef toen de fanatieke adept van de Lehrense secte tot stellingname vóór de Kehilloth. „Wie is borg voor kosjere kerkbesturen?" Zullen de rabbaniem der 18e eeuw „onvermijdelijk moeten wijken voor eenen Duitschen Doctor, wiens vrijzinnige denk- en leerwijze, de jongelingen, aan zijne zorg toevertrouwd, slechts tot verderf zal kunnen strekken".

Ziedaar de achtergronden van het Joodse „1834", een jaartal dat bij de Joden veel minder bekend bleef dan 1796 — ja, dat geheel kon worden vergeten. Buiten Nederland, in de grote Joodse wereld, was voor Hirschel, Meijer en Akiba Lehren nog altijd wel een plaatsje te vinden, in Joodse harten, handboeken of encyclopaëdieën. Hier werd van hen slechts nog gewaagd in apocrief-legendarische zin. Toen Dr. Dünner aan het graf van Akiba de balans opmaakte, had de 19e eeuw haar voorganger reeds lang vergeten. Het „gereformeerde" Jodendom was fragment

* „de lewone mekaddesj" zijn = het gebed uitspreken over de nieuwe maan.

gebleven; in 1834 was van de boom des Jodendoms een vreemde, wilde, levende tak op formele wijze afgehakt.

Reeds ver voordien hadden de Lehrens ook in internationaal-nationaal Joods opzicht van zich laten spreken. Wij bedoelen de Pekidim en Amarcalim-organisatie, die wij terloops reeds noemden. Omstreeks 1808 was (aldus een notariële acte uit 1908) „aan enige belanghebbenden in het lot van hunne arme geloofsgenoten in het Heilige Land gebleken dat de wijze van inzameling der gelden voor de nood-druftigen aldaar er toe leidde dat een groot deel van het beschikbaar komende bedrag werd geabsorbeerd door de reis-, verblijf- en andere kosten van zendboden naar verschillende landen, waarna door thans wijlen de heeren Isaïc (?) Lehren en Abraham Prins pogingen in het werk werden gesteld om in dien toestand verbetering te brengen;

dat voornamelijk door den buitengewonen ijver en wilskracht van den heer Hirschel Lehren, die kosten noch moeite spaarde om tot een bevredigend resultaat te geraken, een kapitaal werd bijeen gebracht en daarmede een stichting werd in het leven geroepen, welke stichting ten doel heeft de inzameling in verschillende landen van gelden te behoeve van behoeftige Israëlieten in Palestina, gevestigd is te Amsterdam en den naam draagt van:

Pekidim en Amarcalim der Israëlietische Gemeente in het Heilige Land.”

Een caput uit de nogal elastische voorgeschiedenis van het Zionisme ontrolt zich voor onze ogen. Nuchtere aspecten (de bankiers verzetten zich tegen het wegsnijten van geld) gaan samen met diepere mystiek-bepaalde gevoelens voor het Heilige Land: Chibath Haärets.

Nog herbergt Jeruzalem de concrete resten van hun Zionsliefde, die in het Nederland van hun dagen niet eens zo op zichzelf stond, als men wel geneigd is aan te nemen. Wij denken aan een proletarische „Chewra Kadiesja” als Bene Tsion Sjomre mitswot we Orach Chajiem, die wekelijks in een oude synagoge bijeenkwam, om te weklagen over de verwoesting van Jeruzalem. „De vereniging heeft zich verbonden tezamen te komen in het leerhuis om te klagen over de verwoesting van de tempel en te bidden om Zion en Jeruzalem”. Wij denken ook aan de diep bewogen mannen, die tegen middernacht („chatsot”) bijeenkwamen, om volgens een bestaand ritueel, te bidden om herstel van Zion en Jeruzalem.

Voelden de Lehrens inderdaad iets aan van de scheppende krachten der Zionsidee, die wij in hun daden zo graag willen terugvinden? Was hun arbeid wezenlijk gericht op de grote lijn der nationale Joodse historie?

En nu eens niet alleen van de zijde der „Wet” — maar van die van het volk, dat zich in het Goles wist en reëel wachtte op de verlosser.

Eén aanknopingspunt is er althans: de figuur van de polyhistor en bibliophiel Nachman Nathan Coronel.

In Amsterdam geboren (1810) uit een Asjkenazische moeder en een Sefardische vader, ontving hij zijn eerste onderricht op het Portugese Etz Haim. Later leerling geworden van Abraham Susan, Dow Beer en Samuel Berenstein, kwam hij thuis bij de Lehrens. Hirschel nam hem mee toen hij naar Den Haag moest verhuizen.

Toen Nachman twintig jaar oud was, wilde hij naar Palestina, doch hij kreeg, in verband met de Belgische opstand, geen verlof om het land te verlaten. Eerst na veel moeite verkreeg hij een uitreisvergunning op vertoon van zijn zogenaamde Rabbijnendiploma's. Een nationaal-Joods tegenstuk van de populaire citadel-poëzie! Nachman vertrok naar Safed, het oude centrum der mystici, huwde daar en vertrok naderhand naar Jeruzalem. Hij verwierf talloze over-oude boeken en manuscripten en publiceerde, als resultaat van bestudering dezer werken, veel en belangrijk

materiaal, vooral op het gebied van afwijkende lezingen: Beth Nathan; Chamisja Konterisin; Choekath Hadajjaniem; Seder R. Amram Gaon; Zecher Nathan.

Van de Keizer van Oostenrijk kreeg Coronel de gouden medaille voor Kunsten en Wetenschappen. Niettemin schijnt het hem in Palestina zeer moeilijk te zijn gegaan, zoals dikwijls blijkt uit zijn correspondentie met David Montezinos, voor wie hij nu en dan boeken aankocht. Nog doen legenden over zijn bittere armoede de ronde in de Joodse wereld.

Coronel is een van die negentiende-eeuwers geweest, in wie weten en levenshouding reeds vroeg kristalliseerden tot een Jodendomsstijl van nationale allure. Men vindt hem genoemd, waar over *Joden* wordt gesproken. Dit kon dan toch geboren worden in de milieus van de Lehrens! *Hun* boekenkasten inspireerden dus *wel* tot het behoud van visie op een Joodse toekomst. Toen eenmaal de grote S. D. Luzzatto zich uitsprak over de synthese van zijn Universalisme met het Messianisme der vroegere én latere geslachten, was het in een brief aan de Jeruzalemmmer Nachman Nathan Coronel, de huisgenoot der Lehrens, die zich zelf bleef noemen: „kind van Amsterdam en inwoner van de heilige stad Jeruzalem”.

„Schedal” schreef hem, Padua 21 October 1849:

„... Zwei grosse Neueinführungen tun not: Erstens öffentliche Predigten, um dem ganzen Volk zu zeigen, dass der Sohn Davids noch nicht gekommen ist, denn noch haben die Völker die Schwerter nicht in Pflugscharen umgeschmolzen... Zweitens, dass die Juden immer mehr zur Lebensweise ihrer Ahnen zurückkehren, sich von ihrer Hände Arbeit zu ernähren, vor allem durch Kultivierung des Bodens, der die Zierde unter allen Ländern war; und dann wird auch ihnen von neuen wie in den alten Zeiten das Land werden, in dem Milch und Honig flieszt...”

IV

LEKEN EN EPIGONEN

Met Dernburgs vertrek mocht dan de directe invloed van Geiger zijn verdwenen, de laatste woorden over reformisme waren zeker niet gesproken. Maar van nu af aan voltrekt de strijd zich in het praktische vlak der liturgie. De theorie is van de baan en blijft dit definitief.

„Wissenschaftler” als Dernburg hadden de basis gelegd, waarop van nu af aan leken, veelal advocaten, artsen en journalisten (de typische intellectuele categorieën der opkomende, liberale burgerklasse — de mannen uit de vrije beroepen), konden voortbouwen. Op hen doelt Dünner in zijn briljante necrologie over Marcus Meijer Roest. „De lucht was zoo vol van de hervormingsmensen, dat het minder aangename uiterlijk van het oude Jodendom hier het voertuig werd tot hunne overplanting op jonge rechtsgeleerden en geneeskundigen, wier praktijk hun tijd genoeg liet om zich met godsdienstige ziekten en geestelijke processen bezig te houden. Zij waren het, die hier de rol van de Duitse Rabbijnen overnamen. In gezag en welsprekendheid stonden onze apostelen bij de vreemdelingen (!!) niet ten achter. En zoo togen zij met vollen moed aan het vernielingswerk . . .”

De anonieme „Vrijmoedige Gedachten omtrent het daarstellen eener Vereeniging onder Israëlitin in Nederland in den geest van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen” openden de serie. Maar vooral de uitvoerig geadstrueerde poging van A. van Lee is kenmerkend voor de gehele, volgende periode. Zijn „Hartelijk woord aan al mijn mede-Israëlieten” culmineert in zes aanbevelingen:

1. Men beginne den dienst op Sabbath en feestdagen een half uur later.
2. Men schaffe het geheel of het meerendeel der Pioetim of tussengebeden af.
Te lang gerekte gebeden, in een vreemde, niet door het publiek begrepen taal, hebben ten gevolge, dat het onmogelijk wordt „de aandacht gespannen te houden op een wijze, die overeen te brengen is met den eerbied verschuldigd aan de plaats waar men zich bevindt en zelfs met de betamelijkheid”.
Zelfs vallen deze Pioetiem zó weinig in den smaak, dat zij, die ze wel verstaan „een of ander theologisch of critisch werkje of wel een deel der Mischna voor den dag halen”.
3. Schaffe men het Mitswoth veilen af.
4. De afkondigingen behooren in de door allen verstaan wordende „moedertaal” gedaan te worden.
5. De voorzanger moet van een beteren aard zijn en begrip van zijn gebeden hebben.
6. Het onbeschaafde zingen moet door koorgezang vervangen worden.

*) Mitswoth = erefuncties ter synagoge.

Slechts uiterlijkheden worden geraakt. De lekenreform — die eigenlijk al in 1796 schuchter was begonnen — had zijn definitieve intrede gedaan. Van Lee verzorgde een jaar later — symptoom van de toen heersende „liturgische” mentaliteit — een Nederlandse vertaling van het — ook in Nederland populaire — door A. A. Wolff geschreven „Die Stimmen der ältesten glaubwürdigsten Rabbiner über die Pijutim. De eredienst moest besnoeid, dan zou de rest (welke rest?) wel van zelf komen. Niet oninteressant is het, dat de orthodoxie op dit speciale punt der Pioetim nog de kracht van een geharnast verweer opbracht. In Leeuwarden verscheen — eveneens in 1842 — (van de hand van Dusnus?) Kinath Schalom Weëmeth. Eifer der Wahrheit und des Friedens! Die Stimmen der ältesten glaubwürdigsten Rabbinen über die Piutim, Gegenschrift. Hetzelfde jaar dat de eerder genoemde Nederlandse vertaling van de Algemeene Geschiedenis des Israëlitischen Volks door Dr. Jost in de Friese hoofdstad verscheen.

De sarcastische „ijveraar” uit Leeuwarden bereikte echter helaas niet het publiek der gegoede burgers, dat haakte naar een „reform”. Vooral de mannen van de Maatschappij tot Nut voor Israëlieten in Nederland, van welke organisatie J. M. Jost corresponderend Hoofdbestuurslid was, hebben hierbij een eerste viool gespeeld. Hun brochures behelzen weinig karakteristieks. Misschien is die van A. S. van Nierop nog het meest typerend: De Israëlitische Kerk(!) in Nederland- Feiten en Wenken ten aanzien eener Nederlandsch-Israëlitische Kerkhervorming. Zij bevat een tweetal artikelen, die in de Arnheemsche Courant waren verschenen en die een merkwaardig pendant vormen van des schrijvers brochure over de niet-toelating der Joden in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een twaalfstal jaar eerder verschenen. De schrijver, die zich nu dus tot de Joden richt, heeft het vooral gemunt op de leiding van het Seminarium. Wel is er een „reorganisatie” ingevoerd, maar wat heeft ze gebracht? Van Nierop memoreert, hoe op 18 Augustus 1841 in de grote gehoorzaal van het Athenaeum Illustre te Amsterdam, Mr. Lipman, als regent van de Rijbbijnschool het sein gaf tot eene nieuwe ontwikkelingsperiode, voor de Israëlitische Kerk in Nederland, en ten aanhoore van eene aanzienlijke vergadering, het Nederlandsch-Israëlitisch Seminarium schetste als een gesticht, Israël, Nederland en zijnen naam waardig. Hij schrijft:

„De heer Lipman deed, bij die gelegenheid, een drietal kweekelingen proeven leveren van kerkelijke voordragt in de Nederduitse taal. „Het doel van bestuurders was,” (zoo lezen wij in de fraaije Redevoering, Amst. 1842), „om waarborgen te geven van hun opregt voornemen, om de prediking in de landstaal te bevorderen, opdat dit beginsel, eenmaal door overwinning verkregen, en hier door de tegenwoordigheid gewettigd van de eerwaardige mannen, wier gevoelens teregt als orakels worden geëerbiedigd, nooit, nooit, nooit verloren ga!”

Velen, zoo wel israëlieten als belangstellende belijders van andere gezindheden, die dit „feest” hadden bijgewoond, koesterden de beste verwachting en twijfelden niet aan de verwezenlijking van de schitterende vooruitzichten, welke hier waren geopend. Mondelinge verzekeringen en toezeggingen, gedaan ter gelegenheid, dat men de weldadigheid der geloofsgenooten voor dit gesticht had ingeroepen, versterkten die verwachting. Anderen daarentegen, die de toestand en het bestuur der israëlitische kerk van nabij kenden, schoon hulde doende aan de goede bedoelingen van den heer Lipman, beschouwden dit „feest” als eene ijdele vertoning, die alleen haar belang ontleende van den persoon des sprekers en van de plaats waar hij sprak, doch voor de zaak zelve geen gevolg zoude hebben. Zij verwachtten niets, noch van plichtplegingen aan de orthodoxe mede-regenten, en aan de eerwaardige mannen, „wier gevoelens teregt als orakels worden geëerbiedigd”, noch van de conservatieve verklaring, dat het seminarium het voorvaderlijk geloof „ongesonden, onverminderd, onveranderd”, zou handhaven.

Zij wisten, bij ervaring, dat elke hervorming, elke afwijking van het bestaande, vooral te Amsterdam, de hoofdzetel der Israëlieten, moest afstuiten op de verstoktheid en sluwheid der orthodoxen, die, op hun terrein veel slimmer dan mr. S. P. Lipman en alle liberalen, deze laten redevoeren en zelfs wel willen komen hooren, niet om zich daarnaar te gedragen, maar om zich daartegen met des te meer kracht te wapenen. Zij wisten, bij ervaring, dat van deze partij, de zwakste in talent en vermogen, de sterkste in ijver en drijfverij, geene de minste vrijwillige concessie te verkrijgen ware, en dat alle hervorming of verandering van het bestaande ondenkbaar is, die niet door het hoogst kerkelijk gezag in den staat daadwerkelijk wordt ingevoerd. Zij wisten, bij ervaring, dat dit hoogst kerkelijke gezag, door het gouvernement ingesteld, onder den naam van hoofdcommissie tot de zaken der israëlieten, zich steeds door werkeloosheid, zwakheid en beuzelachtigheid had onderscheiden; dat het gouvernement, de leden dezer commissie, zoo lang zij wilden, altijd herkiest, hen zelfs van tijd tot tijd met ridderlinten versiert, als blijk van goedkeuring of erkenning hunner verdiensten; en nu en dan wel een nieuw lid aanstelt, doch hierdoor slechts eenen nieuwen lap zet op een oud kleed, hetwelk, morsig en versleten, geheel vernieuwd of geheel weggeworpen moet worden; dat dus ook van dien kant niets te hopen was.

Zij wisten dit alles — en de uitslag heeft hunne meening, helaas! weder tot waarheid gemaakt.

Vijf volle jaren zijn verlopen sedert mr. Lipman en de drie kweekelingen Hirsch, Hillesum en Content gesproken hebben. Het gouvernement had nog, vóór de uitgaven der redevoering — dank zij het beleid van den heer Lipman — eene subsidie van eenige duizende guldens aan het seminarium toegestaan, die nu voor vast op het budget van staat voorkomt. Nu zou het Nederlandsche-Israëlitisch Seminarium zich „Israël, Nederland en zijnen naam waardig” toonen. „Vroeger”, zeide de feestredenaar, elders, „moest men zich naar Polen of Duitschland begeven, om zelfs de talmudische wetenschap in hooger en graad te verkrijgen — het Nederlandsche-Israëlitische seminarium omvat thans al de vakken van de Israëlitische godgeleerdheid in zijnen eigen boezem.”

Welnu, wat gebeurde? De kweekelingen werden al spoedig, ik meen naar Würzburg gezonden, om zich daar, onder de leiding van eenen rabbijn van den ouden trant, vriend van de „waardigen” voorzitter of van zijnen waardigen broeder, in de talmudische wetenschap te bekwamen! het Nederlandsch-Israëlitisch seminarium toonde zich „Israël, Nederland en zijnen naam waardig”. 's Lands geld, de bijdragen der geloofsgenooten, bestemd voor het Nederlandsch seminarium, werden buitenlands besteed. Dit had voor de orthodoxen het dubbel voordeel, dat het geld in vrome handen viel en de talmudische studie in Duitschland de Nederlandsche kanselwelsprekendheid kan doen vergeten.

De kweekelingen kwamen eindelijk terug met veel talmudische wetenschap, waaraan zeker wel de eerste behoefte was. In 1841 reeds openlijke proeven afgelegd hebbende, waren zij in 1846 zeker wel volleerd. Wat wij in 1841 dachten, gebeurde in 1846. Na volbrachte studiën werden zij niet toegelaten in de Nederduitsche taal het woord te voeren, dáár, waar men dit het eerst moest verwachten, in de residentie van het seminarium, in de plaats, waar zich de eerwaardige mannen bevinden, „wier gevoelens teregt als orakels worden geëerbiedigd”, in de kerk te Amsterdam! De leerrede, indien men dien naam daaraan geven mag, daar gehouden, mogt niet anders plaats hebben dan in het joods of zoogenaamd platduitsch. De Nieuwe Rotterdamsche Courant heeft daarvan naar waarheid een verslag gegeven, hetwelk aantoonde, dat de talmudische studie te Würzburg den gewenschten invloed had uitgeoefend, dat logische behandeling van een bepaald thema of van eenen bepaalden tekst, zuiverheid van taal, betamelijke voordragt, in

één woord, alles, wat den ouden rabbijn ontbreekt, ook hier niet gevonden werd. Sedert berigt ons het Handelsblad, van tijd tot tijd, dat het der kweekelingen vergund is, even als aan rondreizende muzikanten, hier en daar proeven van hun talent af te leggen, zelfs in een wees-collegie: doch de prediking in de landtaal, in de kerk der hoofdstad, die het voorbeeld moest geven aan alle andere gemeenten, — de toepassing van het beginsel „eenmaal door overwinning verkregen en door tegenwoordigheid gewettigd van de eerwaardige mannen, wier gevoelens teregt als orakels worden geëerbiedigd”, is in 1846 evenzeer belet als zulks was vóór 1841”. Van Nierop stelt het Seminarium in gebreke:

„Wat heeft dan nu het Nederlandsch Israëlitische Seminarium te weeg gebragt? Niets! De voornaamste rabbinaten van Nederland, Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage en Zwolle, zijn sedert jaren vacant. Nederland bezit geene leeraars, om ze waardiglijk te bezetten. De benoeming van vreemdelingen, van gegraduëerde Duitschers, acht het gouvernement gevaarlijk, alsof Pluschke de luthersche kerk, Birnbaum de Utrechtsche hoogeschool, alsof beide en zoo vele andere vreemde geleerden den staat bedorven hadden!”

Wat moet er gebeuren om de problemen op te lossen? Om de „grofste orthodoxie” te fnuiken. Twee punten komen in aanmerking:

1e. de bepaling, dat elke opper-rabbijn, die in het vervolg benoemd wordt, verplicht zal zijn, ten minste eenmaal 's weeks en op feestdagen eene leerrede te houden, in de Nederduitsche taal. Het beginsel, „eenmaal door overwinning verkregen”, moet niet alleen constitutief vaststaan, maar ook de toepassing moet verzekerd zijn. Voorlopig worde, uit aanmerking van het volstreekte gemis aan bekwame Nederlandsche geestelijken, de benoeming van vreemde geestelijken, mits van doctoralen graad voorzien, toegelaten, met vrijheid om zoolang zij de Nederduitsche taal niet magtig zijn, hunnen predikatiën in de Hoogduitsche taal te houden. Een algemeen reglement op de kerkdienst zal verdere bijzonderheden behooren te regelen.

2e. de benoeming van eenen hoogleraar in de godgeleerdheid aan het Nederlandsch Israëlitisch Seminarium. Wie heeft ooit gehoord van eene kweekschool zonder leeraar, van eene instelling van onderwijs, waar men de leerlingen naar elders moet zenden om zich te bekwamen? Die het niet weten, zullen het niet kunnen gelooven, dat aan het seminarium wel eenig onderwijs gegeven wordt in de humaniora door hoogleeraren van het Athenaeum, maar dat het eigenlijk en voornaamste vak, hetwelk daar te huis behoort, de Israëlitische godgeleerdheid in haren geheelen omvang, overgelaten is aan een paar gunstelingen van den waardigen voorzitter of zijnen waardigen broeder, onderwijzers van den ouden trant, zonder wetenschappelijke vorming, die zelve niet worden geschikt geacht, om een rabbinaat te vervullen, en die zelfs niet in de meest galante feestredo konden genoemd of begroet worden! Het was een totale mislag in de organisatie van het seminarium, dat men niet in de eerste plaats dacht aan eenen man, van wien alles moest uitgaan, en het is mij nog altijd onbegrijpelijk, hoe de heer Lipman heeft kunnen spreken van een kweekerij, zonder kweeker!

Dat zoodanig leeraar ook moet zijn een wetenschappelijk man, zoo als Duitschland er velen bezit, zal wel geen verder betoog behoeven.

Zijn de twee punten geregeld en in werking gebragt, dan komt alles op de vorming dier geestelijken aan, wier stand men behoort te verheffen, wier bediening men ook behoort in te voeren in de kleinere gemeenten, om daar, in plaats van onnutte voorzangers, eene waarlijk geestelijke roeping te vervullen.

En wat blijft nu den beschaafde Israëliteten te doen over, indien geen herstel beproefd wordt? Wij kunnen het in twee woorden zeggen: ziels vereenigen en afscheiden!” Tot zover de hervormer!

Van Nierop had het getij mee. Wie durfde hem tegen te spreken? Slechts een enkeling waagde dit. Ook deze — als in het geval der Pioetim — bleef anoniem! Men was blijkbaar bang niet voor vol te worden aangezien als men tegen de eeuw oproeide.

En toch was wat de anonymus beweerde — in zijn inleiding tot de Nederlandsche vertaling van J. Anspachs Woorden van een geloovig Israëliet (in hetzelfde jaar verschenen als Van Nierops brochure; een reactie hierop?) — van min of meer principiële aard en bovendien rustig en zakelijk geformuleerd! Ook dit boekje verscheen als een jubileum-uitgave voor het halve eeuwfeest der Emancipatie en ziet heel goed de weldadige vruchten der emancipatie voor de Joden als menschen en burgers. Maar wat heeft er hunne godsdienst mede gewonnen? Want het wordt tijd, dat ook in dit land eindelijk deze eens worde opgeworpen.

Het antwoord zal ongelukkig minder bevredigend zijn; want, om niet te zeggen, dat wij in godsdienstige ontwikkeling en waarachtigen godsdienst even hard achteruitliepen, als wij in stoffelijk welzijn en verbetering zijn vooruitgegaan: zijn wij ten minste in dit opzicht blijven stilstaan; en voor godsdienstigen vooruitgang, voor godsdienstige beschaving is bij de Joden in Nederland in die halve eeuw, niet weinig, maar niets gedaan.

Het feit bestaat, en is eene treurige waarheid, die niet te loochenen valt en ook niet geloochend wordt; terwijl het hier de plaats niet is er de meer verwijderde oorzaken van op te sporen; maar het geneesmiddel ligt voor de hand; dit aan te wijzen, zal én meer verdienstelijk én meer nuttig zijn.

Het Jodendom in Nederland, even als in de meeste landen van het beschaafd Europa heeft te kampen tegen twee vijanden, beiden even gevaarlijk, beiden even rampzalig, beiden even hardnekkig, maar gelukkig beiden ook even gemakkelijk te bestrijden en te overwinnen, zodra slechts eenigen onder hen die het wel meenen met de godsdienst hunner vaderen, met vasten wil, met onverschrokken moed, en met sterken arm den handschoen zullen oprapen.

Daar zijn, zeg ik, twee vijanden te bevechten: de één binnen onzen eigen boezem, de ander die van buiten komt; de onverschilligheid van zoovele Joden voor alles wat de zaken der godsdienst raakt of daarmede in verband staat; en de kunstnarijen en verleidingen van vreemde proselytenmakers”.

Twee vijanden: de „hervorming” van binnen: het Christendom van buiten. Fel geeselt hij de „proselytenmakers” „die een schoon spel hebben onder een verdorven en verbasterd Jodendom”. Dan zijn stellingname tegenover de Reform:

„Die de godsdienst hervormen wil, moet beginnen met de godsdienst te onderzoeken en te bestuderen; want hoe toch zult gij hervormen en verbeteren iets, wat gij niet kent?”

En toch, men ontmoet ze soms onder de vurigste hervormers, die niets van Gods- of eere-dienst weten, die u bekennen zullen nooit den bijbel zelfs gelezen te hebben, noch den oorsprong en de redenen te kennen van eenig voorschrift der godsdienst. Maar zoo gemakkelijk gaat het niet; de godsdienst kan niet worden een menschenwerk, of zij houdt op godsdienst te zijn.

Hervorming in de plegtigheden der eeredienst; vereenvoudiging en verbetering daarin is wenschelijk, is nuttig, is noodig, is onontbeerlijk. Maar van waar moet zij komen? Niet van den eersten den besten opgewonden plannenmakker; onze menschelijke wetboeken zelfs laten wij niet maken door den koopman, den fabrikant, door ieder ander, die niet zijne bepaalde studie gemaakt heeft van de regtgeleerdheid; en zal dan hij de godsdienst hervormen of herscheppen, die als godgeleerde noch kennis, noch gezag heeft?

Geene hervorming van dien aard kan ooit uitgaan, op straffe van onwettig te zijn niet alleen, maar op straffe ook van bij de groote menigte geloof, vertrouwen noch bijval te vinden, van leeken.

Het is de zaak van den geestelijke, en het is zijn pligt tevens, wil hij niet alle godsdienst zien verloren gaan, zulk eene hervorming voor te bereiden, tot stand te brengen en in te voeren. Ik herhaal nogmaals, ik spreek alleen van uiterlijke vormen en plegtigheden der dienst, en niet van de godsdienst, en de leer, die ongeschonden moet bewaard blijven, waaraan geene roekeloze betweterij de hand mag slaan, even weinig als aan hare voorschriften of aan de grondslagen waarop zij berust”.

De geestelijkheid moest voorgaan! Welke geestelijkheid eigenlijk? Ook Van Nierop hamert op dit chapiter en legt de nadruk op een nieuw type rabbijn met academische vorming. Het is bepaald onjuist, te geloven, dat eerst Dünner hiermede een begin zou hebben gemaakt. Diep in de eeuw zien wij al de eerste schuchtere symptomen. S. I. Mulder ging reeds in de jaren dertig in Giessen een dubieuze doctorstitel halen (overigens zonder studie), die ons in onze Seminaristenjaren reeds toegrijnsde van de titelpagina zijner bijbelvertaling.

Eerst in Dünners tijd is er echter sprake van een bepaalde — Duitse — verafgoding van de klassieke filologie. Zij moet de Krakauer jodenjongen wel hoog gezeten hebben. Heet het in zijn vermaard Denkschreiben niet:

„Gründliches, allgemeines Wissen allein, ich widerhole es, kann die Zukunft des Judenthums retten; denn Nichts ist der Heuchelei und Unwissenheit so gefährlich, als die zermalmende Kraft der Wahrheit und das Finsterniss verscheuende Licht der Wissenschaft. Dieses verlangte Wissen aber kann nur durch die genaue Kenntniss des Alterthums, das heisst der klassischen Sprachen, und besonders und vorzüglich des Talmuds und der in seinem Geiste später entstandenen jüdisch-philosophischen Literatur erzielt werden; mit andern Worten, der Rabbiner muss neben einem allseitigen gründlichen talmudischen Wissen eine gediegene, klassische Bildung besitzen.”

Voordat het zover was, had men in Nederland wel andere denkbeelden gekoesterd over de algemene vorming van Rabbijnen. Men had zelfs gedacht, toen al, aan . . . Christelijk theologie! Hoe diep waren de normen onder het Joodse vriespunt gedaald. De Opperrabbijn L. B. Schaap studeerde in de theologie aan de Christelijke faculteit van Straatsburg. Het is een wonder, dat er — Joods gezien — niet nog ernstiger ongelukken hebben plaats gehad dan de eeuw ons biedt.

Zulke denkbeelden werden meer en meer gemeengoed van de jongeren en gaven zelfs gestalte aan een merkwaardig Leids tijdschrift Palaestina, dat werd geredigeerd door de *oriëntalist* S. Keizer, die van Dernburgs late leerlingen en epigonen, als de karakteristiekste kan worden beschouwd. Elders wezen wij erop, dat juist deze studierichting typerend was voor een steriele Jodendoms-opvatting, die direct aansluit bij de eerste phase van de Wissenschaft des Judenthums. Ook Geiger, Dernburg en een figuur als Steinschneider moeten van dit gezichtspunt uit worden benaderd. Het Jodendom trad terug naar de sfeer van een vooraziatisch, verouderd, hoe zeer ook hoogstaand complex van wetten. In de plaats van de Rabbijnse wetenschap van weleer kwamen thans Oriëntaalse Letteren en Theologie. Het Hebreeuws werd een aangelegenheid van technische studie. De Joodse gebruiken werden benaderd van uit de sfeer der folklore en historie. Er was geen sprake van spanning tussen verleden en heden, gezwezen nog van een drift naar toekomstbezinning. Er was geleerdenvlijt, die tot niets anders verplichtte dan tot onderzoek op de zolders

van Universiteitsbibliotheken. Ook die van Leiden, waar Dernburg al had gesnuffeld en Steinschneider schitterde. En waar Joodse studenten in 1838 al geld bijeenbrachten voor de oprichting van een „Israëlitische godsdienstige faculteit” in Duitsland.

Daar — in de sleutelstad — arbeidde S. Keizer, wiens tijdschrift Palaestina een indruk geeft van de geestelijke sfeer uit deze periode:

„Overzigten”. Het Sanhedrin te Parijs: De bekende vragen met de antwoorden en de namen der leden.

„Mededelingen”. Hoofdtrekken der Hebreeuwse Letterkunde. Deze wordt in 4 tijdvakken verdeeld:

„Het eerste van Mozes tot Shemüel; dit zijn de tijden van het Mosaïsme. Het tweede van Shemüel tot den terugkeer der Joden uit Babylon naar Palestina en den herbouw des tempels; dit tijdvak bevat het prophetisme. Het derde van het ophouden der propheten tot Moses Mendelssohn. Het vierde van Mendelssohn. tot op onze dagen.”

Boekaankondiging: Die Entwicklung der religiösen Idee im Judenthume, und Islam. In Zwölf Vorlesungen über Geschichte und Inhalt des Judenthums, dargestellt van Dr. Ludwig Philippson — 1847.

De Thalmudische Schriftuitlegging, een schets naar Dr. A. Geiger. Een weergave van Dr. Geigers verhandeling over de Joden in Nederland, in de Wissenschaftliche Zeitung für Jüdische Theologie, 1844.

Iets over de vorming der Rabbijnen in Nederland (ingezonden).

Over de positie van de voorlezers.

„Behoort de kennis der Oudheid tot de vereischten van den Opperrabbijn?” — De vraag wordt, aan de hand van verschillende ideeën van Isocrates, bevestigend beantwoord door J. van Gigh, Den Haag. In een artikel over „Openstaande Rabbijnen” wordt geëist: „men benoemde nog twee hoogleraren, daarvan voege men een bij de faculteit der godgeleerdheid voor Joodsche dogmatiek en kerkhistorie en een bij de faculteit der letteren voor de taal en letterkunde der rabbijnen; dan zal de Joodsche theoloogant aan de hoogeschool alles vinden wat men naderhand bij het aanvaarden van zijne betrekking als geestelijke in de maatschappij, met regt, van hem verlangt.”

Eenige spreuken en parabellen, aan Thalmud en Midraschim ontleend (hierin worden vergelijkingen gemaakt met de evangeliën). Uitvoerig overzicht van een juist opgericht seminarium in het hertogdom Nassau (door Dr. Hochstädter). Slot en résumé van een „Berigt” over „De burgerlijke gelijkstelling der Joden in Europa”:

„Het zijn dus de oude landen van de vrijheid, Frankrijk, België, Holland, en slechts eenige gedeelten van Duitschland en Italië die de burgerlijke gelijkstelling der Joden wettelijk hebben vastgesteld — het zijn daarentegen Engeland, Noorwegen, Zweden, Denemarken, Spanje, Portugal, Zwitserland, de Kerke-lijke Staat, Napels, Sicilië, het halve Duitschland, Hongarije, Galicië, Rusland, de Vorstendommen van de Donau, Turkije en Griekenland, waar nog niets wezenlijks is gedaan; en van deze vele en grote landen is het alleen het halve Duitschland, dat eenige gegronde hoop geeft; van de overigen is nog niets te verwachten, ten minste niet in de eerste tijden”.

Een vleiende bespreking van diverse werkjes, geschreven door de Heer J. Waterman, godsdienstonderwijzer te Kampen. „Eene groote aanmerking even-

wel komt bij ons tegen die werken op: daarin wordt geen onderscheid gemaakt tusschen het Jodendom als beginsel en tusschen de verschillende fasen of gedaanten van het Jodendom, of om het anders uit te drukken tusschen het philosophische en het historische Jodendom.'

Er hoeft weinig aan toegevoegd. De namen zeggen wederom alles: Philippson, Geiger en tenslotte de verlichte onderwijzer Waterman, wiens briljante leerling Keijzer is geweest. Wij zijn ongemerkt reeds genaderd tot de merkwaardige groep der Nederlandse Godsdienst-onderwijzers, deze geestelijke kleinkinderen van Moses Mendelssohn!

VAN MENDELSSOHN TOT MULTATULI

De Godsdienstonderwijzers

De Verlichting had inderdaad vat gekregen op een categorie, die tot in de twintigste eeuw een zeer dubieuze invloed zou uitoefenen op het Nederlandse Jodendom. Wij bedoelen de godsdienstonderwijzers en denken terstond aan figuren als Mijers, Voorzanger, Moscoviter, Borstel en Van Ronkel. Hun activiteiten zullen ons aantonen hoezeer ook in deze streken sprake was van een ingrijpende evolutie in het wezen van de „Jiddischkat”. Van enige positieve bezinning is geen sprake meer. Deze leerlingen van de Duitse oriëntalisten benaderen het Jodendom zoals hun grote leraren van elders. Maar het kwaliteitsverschil in de geestelijke produktie demonstreert het verschil van begaafdheid op verbluffende wijze.

Eigenlijk is Meijer Roest, aanvankelijk reformistisch doch later door Dünner in het rechte spoor gebracht, nog de enige, die zich — als bibliograaf — zelfs op Europees niveau kon handhaven. Maar ook zijn arbeid blijft kenmerkend voor een welhaast klassiek gebrek aan Joodse levensadem. Hij leeft niet! Zelfs (juist) niet in die ene brief, waarin de boekenwurm wordt geconfronteerd met zijn unieke tegenvoeter, de gedoopte Isaac da Costa.

Het is niet onmogelijk, dat de steriele indruk, die Roests pennenvruchten op ons maken deels het gevolg is geweest van een krampachtige taktiek, hem door Dünner opgedrongen. Voortdurend werd de bibliograaf aangespoord om de charletanerijen der godsdienstonderwijzers aan de kaak te stellen. Die strijd „moest het karakter blijven dragen van een wetenschappelijke, persoonlijke vete en niet van een twist om godsdienstbeginselen; wilde men niet wederom de lelijke hartstochten ontketenen, die bij godsdiensttwisten ontbranden, rust en vrede storen, vooruitgang en bloei voor langen tijd onmogelijk maken . . .” (aldus later de opperrabijn).

Zo blijft achter de nevel van talloze, waardeloze, polemieken de eenvoudige Jodenman weggedoken. Ook aan deze levensgang kan worden gedemonstreerd, hoezeer de overheersende invloed van Dünner niet zelden remmend heeft gewerkt op de geestelijke ontplooiing van mannen uit zijn omgeving. Ook Roests correspondentie met Steinschneider legt daarvan de roerselen bloot. De contouren van een persoonlijkheid komen niet uit de verf. Hoe cerebraal deze brieven, die men onbewust vergelijkt met de epistels uit de Nederlandse Réveilkering. Misschien vormt de strijd om de Rosenthaliana voor Amsterdam te behouden, nog wel het meest karakteristieke deel.

Voor het overige worden wij geconfronteerd met boekenplanken en prijzen. Bescheiden is de oude rebbe van St. Oedenrode tegenover de wereldberoemde bibliograaf, „Meine Schnitze gegen der deutschen Grammatik und Syntaxis werden Sie mir hoffentlich gefälligst entschuldigen. Ich mache durchaus keine Ansprüche auf eine genaue und gründliche Kenntniz der deutschen Sprache”. En elders: „Werden Sie ans meinem schlechten Deutsch herauskommen können? Ich bediene

mich dieser Sprache höchst selten und das wenige was ich von derselben weisz habe ich autodidaktisch”.

Hij houdt Steinschneider op de hoogte van zijn — ook — literaire werkzaamheid en schrijft hem over zijn recensie van Watermans Beredeneerd Hebr. en Chald. Nederd. Woordenboek, in De Gids (1860) gepubliceerd onder een der vreemde pseudoniemen, waarvan Roest zich zo gaarne bediende: G. V. v. H. „d.i. kein Freund van Homberg. Man kann van Ihnen kein Vertrautsein mit der Jüd. Holländischen Literatur verlangen; Sie wurden anders schon lange das unverschämte hier gepflegte Plagiat und die literarische Charletaneien nach Verdiensten gerügt haben”.

Roests optreden verplaatst ons in de richting der Amsterdamse bibliotheken. Hun ontstaansgeschiedenis is niet ongecompliceerd. Wij hebben a priori te onderscheiden tussen de Sefardische en de Asjkenazische. De eersten dateren reeds van de 17e eeuw, toen zowel instituten (het Portugese Ets Haim), als ook particulieren (als Menasseh ben Israël en Isaac Aboab) belangrijke verzamelingen aanlegden. In de achttiende en negentiende eeuw ontwikkelde zich onder de vooral rijke Portugezen een soort bibliomanie, die leidde tot rariteiten-kabinetten op velerlei grondslag. De stimulerende werking, die hiervan in de periode der Romantiek kon uitgaan op het ontstaan van een Joodse „Altertums” - of geschiedeniswetenschap, bleef echter achterwege. Wat van deze verzamelwoede overging op latere geslachten, verengde tot een hardnekkige drang om het verleden bij elkander te schrapen. David Henriquez de Castro en David Montezinos — hoe onderscheiden hun beide verzamelingen zijn — behoren tot dit genre. Ook Isaac de Costa's Hebraica en vooral Portugese en Spaanse Judaica dienden slechts als achtergrond van zijn persoonlijke, romantische omgeving.

Bij de Asjkenaziem ligt de neiging tot verzamelen meestal in een ander vlak. Bij de Lehrens en hun geestelijke verwanten overweegt de tendens tot de studie. „Limoed Tora”*) vereist een apparaat! De wonderlijke geschiedenis van het door Hirschel aangekochte en door Akiba uitgegeven Or Zaroea-manuscript verplaatst ons in een atmosfeer, waarin het boek nog leeft en tot dienst aan de wetenschap inspireert. Wij denken aan Nachman Coronel.

Daartussen ontstaat dan de collecties waarin meer en meer de nadruk wordt gelegd op de geschiedenis van de Joden in Nederland, die geheel werd dienstbaar gemaakt aan de strijd voor Emancipatie. De in opzet geheel anders gegroeide Rosenthaliana, ontwikkelde zich aanvankelijk op deze wijze. Een nadere bestudering van de vele, vaak geannoteerde catalogi leert ons, met hoeveel pathologische woede er op de duur werd gejaagd op de bibliophiele stokpaardjes van Nederlands-Israël. Veelal nog gecombineerd met de drang naar oude Hebreeuwse drukken, die vooral na de Coster-feesten werden gezocht, omdat ook zulke letterprodukten konden dienen als bewijzen voor de stelling, dat ook wij Joden ons aandeel hadden gehad aan verlichting en wetenschap.

In het kader van deze evolutie worden de omtrekken van Roests actief leven wat duidelijker zichtbaar. Maar wat bij hem aanvaardbaar was (hij, die te bescheiden van zichzelf getuigde „dat zijn beroep hem noopte boekentitels te lezen”), werd bij de anderen licht caricaturaal. Hij compileerde — naast kleinere detailstudies — dan in elk geval voortreffelijke, tot de dag van vandaag niet overtroffen catalogi! Maar zij?

*) Limoed Tora = studie van de Wet.

De onderwijzers van het midden van de eeuw! Hoe onderscheiden hun pennevruchten zich zelfs van die van onoriginele „Me'assefiem”*) als Lemans en Mulder. De laatsten mochten dan weinig oorspronkelijks hebben geleverd, hun vertalingen en bewerkingen — mede door Zunz en later Sachs, beïnvloed — waren er toch om hun vlijt en niet eens altijd hun onoordeelkundigheid te demonstreren. Hun correctheid in tekstuitgaven, weliswaar slaafs teruggaande op Wolf Heidenheim (die ook in Amsterdam werd geplagieerd) was er dan ook nog, om te bewijzen, dat zij in meerdere of mindere mate geschoolde Hebraïci waren! Dilettanten, zeker, maar die hun grenzen kenden.

Nu kwamen de epigonen der epigonen aan bod. Het reeds matige niveau daalde zienderogen. Vooral de redactiebureaux der Joodse Weekbladen (sedert 1849) werden oorden van een „unverfrozen”, kwaadaardig Amratses.***) Zelfs nu nog behoort er moed toe, de vergeelde jaargangen van het Nederlandsche-Israëlietisch Nieuws- en Advertentieblad (1849) en het Israëlietisch Weekblad (sedert 1851) door te werken. Schijnwetenschap overheerste allerwegen. Onvruchtbaar detailisme markeerde de schoolmeesters der randwetenschappen, die ook in afzonderlijk verschenen „studies” onder ieder denkbare maat bleven.

Voorzanger liet ons een gekuiste, en voor niet-Joodse oren en ogen bruikbare verzameling Joodse zegswijzen na, door J. E. Polak op niet geheel duidelijke wijze verder bewerkt. Borstel vierde zijn lusten bot op de geschiedenis der Joden in Rotterdam. Allen waren zij gecharmeerd van schone spreken, die een verlichte, tolerante geest ademden en die men te pas en te onpas kan vinden in de leerboekjes en de almanakken, die overigens nooit vergeten ook de Christelijke feestdagen aan te geven. Moscoviter, adept van Geiger en een der gevaarlijkste randfiguren, wordt het best getypeerd door een van zijn „gedichten”:

HET EEUWFEEST DER EMANCIPATIE

„2 september 1796 - 2 september 1896”

Wijze: Wien Neerlands bloed.

*Wien 't Joodsche bloed door de aadren stroomt
In 't vrije Nederland,
Hij dankt den zegen onbeschroomd
Met opgeheven hand,
En looft het dubbel jubeljaar
Van menschenwaarde en licht,
Door ijver hier en weldoen daar
En stâgen burgerplicht.*

*Hij viert het honderdjarig feest
Met rein en vroom gemoed,
En juichend roemt zijn blijde geest
Den grondslag schoon en goed,
Een Hallel klink uit volle keel,
Uit ruime borst een lied
Voor 't tweede Kanaän, zijn deel,
Zijn trots en heilgebied.*

*) „Meassefiem” = medewerkers aan het Mendelssohnse tijdschrift „Me'assef”.

**) Amratses = onwetendheid.

We leven dan al in 1896, maar de toon verschilt niets van de 50 jaar eerder verschenen brochure Jubileum der Emancipatie van de Israëlitin in Nederland (2 september 1796-1846), door Mulder samengesteld en een typisch produkt van het Amsterdamse milieu. Men heeft het wel eens willen voorstellen, dat de hoofdstad zich in Joods opzicht zuiverder zou hebben gehandhaafd, dan de provincie en er dan op gewezen, dat de door ons genoemden allen hun werkgebied buiten Amsterdam hebben gevonden. Men vergat daarbij, dat nagenoeg alle „Verlichters” leerlingen van het Amsterdamse Seminarium zijn geweest. En bovendien, dat omstreeks de jaren veertig Amsterdam het centrum der Reform bij uitnemendheid vormde.

Dat bovendien de hebreeuwse produkten van het gezelschap Tongeleth*) wel allerm minst imponeren door bewust Jodendom, is gemakkelijk te constateren. Het is slechts zeer ten dele mogelijk om de Nederlandse „Me'assefiem” vrij te pleiten van de verlichte tendenzen, die de Europese wereld na Mendelssohn beheersen. Mulder en Lemans zijn typische Mendelssohn-vereerders. De vraag of Mendelssohn invloed heeft gehad op de Nederlandse Jodenheid is dan ook wetenschappelijk zó te stellen: heeft (ongeacht het wel of niet actuele zijner emancipatie-tendenties — zulks als gevolg van de al of niet aanwezige tolerantie t.a. van het Joodse bevolkingsdeel —) de grote Duitse wijsgeer op Joodse geesten in Nederland zijn stempel gedrukt. Een vraag die zeer positief is te beantwoorden.

Daar is dan allereerst de strijd voor de Emancipatie, welzeker bewust als reëel ondervonden in de topgroep der Asjkenazische intellectuelen omstreeks 1795. Mendelssohns naam wordt genoemd in de pamfletten. Zijn volgeling David Friedrichsfeld speelde een leidende rol, ook als pamflettist. Maar bovendien, de Emancipatie was slechts de sociale verschijningsvorm van de veel dieper ingrijpende Verlichting. En in de doorwerking der Aufklärung bij de Nederlandse Joden heeft Mendelssohns gedachtenwereld zeer sterk gedomineerd. In Amsterdam verscheen in 1773 de (zeldzame) prospectus van zijn Duitse bijbelvertaling (Alim Litroefa); een mijlpaal in de geschiedenis van het moderne Jodendom. Wessely, Mendelssohns naaste medewerker, verbleef jaren in Amsterdam, waar hij in 1766 zelfs een curieus gedicht schreef „Ter eere van den eeuwigen God, die de weldadigheid bewaart aan vele duizenden. De stilzwijgendheid is eene Lofzang tot Hem en ter eere van den Doorluchtigen, en Hoogloffelijken Vorst en Heer Willem de Vijfde”, getekend Harting Wessely uit Kopenhagen.

Gelijk zo velen moet hij de Nederlandse hoofdstad hebben opgezocht omdat hij daar, niet zonder reden, de mogelijkheid dacht te vinden voor publicatie zijner geschriften. Ook al was in die jaren het getij al kenterend, zoals blijkt uit achttiende-eeuwse correspondenties.

Amsterdam bleef trekken. Wij weten het uit de beroemde autobiografie van Salomon Maimon, die ons overigens niet veel exacts heeft te bieden. Willen wij de door ons bedoelde problematiek in de kern raken, dan is het instructiever ons te wenden tot de belangwekkende figuur van Naftalie Herz, zoon van Jehuda Löb Ulman, leerling van de Duitse filosoof J. C. Wolff, wiens wijsgerige arbeid het bewijs levert van een grote invloed der Aufklärung in Nederland. In 4 delen bewerkte deze een Metaphysica op de grondslagen van Wolff — in het Hebreeuws. Dat Benjamin Cohen uit Amersfoort aan deze uitgave zijn medewerking verleende,

*) Tongeleth = „Nutz”, een vroeg-negentiende-eeuws genootschap tot beoefening van de studie van het hebreuws.

is op zichzelf reeds een indicatie. Slechts het eerste deel verscheen; de rest ligt nog steeds in manuscript. In het Nederlands verscheen van Ulman nog: „Betoog van het Aanwezen Gods en deszelfs Eigenschappen, a priori. Waar in alles uit de eerste gronden der Waarheid in een natuurlijken 't zamenhang uit elkander afgeleit, en volgens Mathematische Leerwijze wordt voorgesteld. Door Hartog Ulman uit Mentz, Leeraar der Wiskunde en Wijsbegeerte. Uit het Hoogduitsch vertaald’.

Dat men zijn werkzaamheid opmerkte — én gevaarlijk achtte bewijst zijn gedwongen vertrek uit Amsterdam. Hij vestigde zich in Den Haag. Een „Apologia” van hem, toont aan, dat „uit hoofde zijner Meta-physische studie, onder zijn Joodsche Natie, min of meer moeilijkheden zijn ontstaan, die hem aangezet hebben, om niet alleen de geoorlooftheid, maar ook der noodzakelijkheid der Methaphysische studie te betogen”. Ook Ulmans ideeën hebben hun invloed doen gelden op de Verlichting in de lage landen en het waren nakomelingen van hem, die een rol in de Emancipatie speelden.

Tenslotte is daar Salomo Dubno, aanvankelijk een van Mendelssohns trouwe medewerkers en mede-schrijver van de bij diens bijbelvertaling horende commentaar („Bioer”), die een goed deel van zijn leven in de hoofdstad doorbracht, waar hij in 1814 stierf en waar zijn fraaie bibliotheek werd geveild. Menig manuscript van deze grote hebraïcus moet nog in Amsterdam worden gezocht.

Dat hij op het systeem der Joodse studie ingrijpende invloed heeft uitgeoefend, dat met name de werkzaamheid van een man als Lemans ondenkbaar is zonder Dubno, behoeft niet betwijfeld te worden. Hetzelfde geldt voor de hele kring van Tongeleth. De Wulfts polemieken tegen S. I. Mulder is een van de directe geestesprodukten uit de Amsterdamse kring van Dubno „wiens uitgebreide Israëlische theologische kennis ons allen nog zeer volmaakt in het geheugen moet liggen”. Dubno, die aandeel heeft gehad in de stichting (1813) van het tot 1940 in stand gebleven theologische genootschap Resjiet Chogma, waar de Bioer op Mendelssohns bijbelvertaling tot de populaire studiestof behoorde.

Ook het bezoek van Salom Jacob Cohen aan Nederland in het jaar 1814, bewijst, dat de Amsterdamse kring het contact met de Mendelssohn-groep niet heeft verloren. Mozes Lemans ontvangt hem en geeft hem een Hebreeuwse introductie mee voor J. H. van der Palm, die een exemplaar van Cohens „Morgenländische Pflanzen auf nördlichem Boden” aankoopt, door een van Lemans vrienden gekocht bij de auctie-Dubno, voor f 2,50 en door de dichter zelf naar Leiden gebracht.

Dat Lemans even later een tweede editie verzorgt van Salomon Pappenheims Aggadoth Arba Kossot, het elegische gedicht in de stijl van Edward Youngs „Night Thoughts”, is een bewijs te meer, hoe het hart van de Europese Mendelssohnkring in Amsterdam bleef kloppen.

De formulering van Joseph Derburg typeert uitstekend de historische gang van zaken. „Die zahlreichen Jünger Mendelssohns verbreiten sich, gleich Aposteln, über Deutschland und Holland, weckten überall einzelne sympathisierende Köpfe und lehrten diese das Wort Gottes in anderer Sprache, in anderer Deutung. Herausgerissen aus ihren alten Lebensgewohnheiten, plötzlich in Verbindung gesetzt mit ihrer Zeit, sahen diese mit Erstaunen hinter sich auf ihr bisheriges Treiben, und alles schien ihnen verändert, umgestaltet durch den neuen Standpunkt, von welchem es beschaut wurde. Manches wurde zur Last, was man bis jetzt mit Freuden geübt hatte, und zwar nicht mehr aus Lust an Zügellosigkeit, aus verdorbenem Herzen, sondern aus ernster Betrachtung, und klarer Erkenntnis seiner Unverbindlichkeit”.

De talloze vertalingen van Gebeden en Bijbel verraden eveneens Mendelssohns invloed. Alhoewel niet zo slaafs, als men veelal wil doen voorkomen. Maar de varianten wijzen eerder in een radicaler richting, dan in het tegendeel. De discussie

over filosofische achtergronden van de „vertaling”, als ontwikkelingsfase in het Joodse denken, heeft niemand anders dan Mendelssohn gestimuleerd. Het gebruik van de landstaal in het algemeen — ook en speciaal bij de preek — kan gevoegelijk als een hierbij passend symptoom wordenesignaleerd. In het Amsterdamse centrum is sedert p.m. 1800 Mendelssohn het geestelijk wachtwoord. Daarom ook is het onjuist om te willen poneren dat de hoofdstad zich in enig opzicht zou hebben onttrokken aan de geest van de tijd. Dernburgs activiteit kon aansluiting vinden bij een geestesstroming, die pasklaar was gemaakt voor de nieuwe tijd, door gehele generaties! Sedert het genootschap „Chanog lanangar ngal pie darko” in de Franse tijd zijn werkzaamheden was begonnen, onder de bezielende leiding van mannen als Lemans, Sommerhausen en de veelzijdige M. C. Belinfante.

Dat in het grote Amsterdam (naast de Lehrens), hier en daar een enkele uitzondering kan worden opgemerkt, bewijst niet veel. De leidende persoonlijkheden godsdienstleraren — vooraan Dr. S. I. Mulder — kunnen als niet-zuiver in de orthodoxe leer worden beschouwd. Ook al was op hun persoonlijk leven als orthopraxe Joden niet of niets essentieels aan te merken.

Zelfs een man als de reeds eerder genoemde Abraham Daniël Delaville was „maskielisch” geïnfilterd. In zijn grafrede formuleert zijn leerling Waterman het niet onduidelijk: „Hij had het Jodendom en de menschheid innig lief, niet met het dweeperige gevoel van onnadenkende enthousiasten, maar met de gestrengheid en den ernst van een held naar de geest”.

Delaville — opgevoed in het huis van Isaac da Costa's leraar Mozes Lemans — was de laatste schakel in een Mendelssohn-keten. Leerlingen, in deze schooltraditie opgevoed, ontvingen niet zo heel veel aan Joodse inhoud. Geslachten gingen voorbij. Wat zou de toekomst zijn van al die jongetjes, die bij „bekwame godsdienstonderwijzers”, zonder Joodse ziel, in gestolen uurtjes leerden hoe zij op hun dertiende verjaardag met hoge stemmetjes in de Synagoge mochten voorlezen uit de Pentateuch. En die op die dag een schoon gedicht of gebed opzegden in het Hebreeuws (door de onderwijzer vervaardigd) of wel in het Nederlands. O, die lege Bar-mitswa-literatuur, waarin zowaar zelfs M. H. Godefroi optreedt. Wie dacht er nog aan de oude „deroosje”?*)

Het ging toch al slecht met het „godsdienstonderwijs”, dat sedert de Franse tijd de plaats moest innemen van wat eenmaal klassiek de „chinoeg” had geheten. Het waren vooral de „armenscholen” (!), die uitgroeiden tot instituten van verderfelijke aard. Paedagogisch op niet nader te kwalificeren wijze geleid, sociaal-economisch in stand gehouden door „edelmoedige bijdragers”.

„Niet weinig heeft ook tot het vorderen en naarstig schoolkomen van vele hoogst-behoefte kinderen toegedragen, de milde geldofferingen, door de Gemeente, gedurende den laatsen tijd ten behoeve der kas tot kleeding van leerlingen, Vestaria dos Talmidim gedaan, en zulks voornamelijk op de ijverige aanmoediging van den Heer Penningmeester derzelve, waardoor Bestuurderen in staat gesteld werden, om gedurende den winter aan verscheidene kinderen eenige noodzakelijke kleedingstukken te verschaffen; weshalve zij de vrijheid nemen gemelde geldofferingen als zoodanig, der welwillende Gemeente bij voortduring aan te bevelen.

Eindelijk zijn Bestuurderen er steeds op uit, (ofschoon zulks volkomen buiten het bestek van hunne taak zij), om kinderen, bij welke zij geschiktheid of lust tot het uitoefenen van eenig ambacht ontrekken, al vroegtijdig daartoe op te leiden, en denzelven zoo veel in hen is, tot de bevordering van dien de hand te bieden

*) Deroosje = preek

Wat het financiële betreft, blijft slechts aan te merken, dat de meeste zuinigheid, voor zoo verre die niet strijdig zij met het belang der schole zelve, stiptelijk in acht genomen wordt. — Ook worden de vrijwillige bijdragen, met behulp van de Wel. Ed. Heer M. L. Salzedo Ximenes Pereira, (als zich daartoe uit eigene beweging verleend hebbende, en dus geheel kosteloos voor de school) regelmatig ontvangen. De kosten van eersten aanleg, waaronder nog dagelijks nieuwe uitgaven dienen gebragt te worden, beletten overigens, dat men voor als nog iets meer bepaaldelijks omtrent dit punt kunne bijbrengen". Aldus een stem uit de Portugese gemeente.

De rancuneuze toon der godsdienstonderwijzers uit die vroege en ook latere tijd, bewijst daarnaast hoe gewaardeerd ook hun arbeid in economisch opzicht wel was. Criterium van de werkelijke aandacht der Regenten voor dit centrale onderdeel! Regenten, die hun eigen kinderen — een uurtje per week — les lieten geven door „huis-onderwijzers", waaruit zich een bepaald categorie ontwikkelde, die helaas zonder enige positieve invloed bleef op de aan haar zorgen toevertrouwde pupillen. De geestelijke sfeer der Armenscholen tekenen de talloze gedichten, die er in druk verschenen bij de jaarlijkse Openbare Examens en waarvan ook Isaac da Costa levensloze specimina heeft nagelaten:

*„Dag van vreugd, dien we aan de kimmen
vol verlangen zagen klimmen!
Met een opgeruimd gemoed
brengen we u den welkomstgroet!*

*Bode van Gods rijksten zegen!
galme u 't dankbaar loflied tegen,
dat het kinderharte slaakt
aan den God, die voor hen waakt!*

*Morgenzon, wier gouden stralen
onze zangen blij onthalen!
op uw goddelijk gezicht
wordt dees donkre aardbol licht.*

*Zoo ontleent al 't heil der aarde
van dien God geheel zijn waarde,
wien ons hart zijn loflied slaakt,
van den God, die voor ons waakt!"*

Bij de Hoogduitsen hetzelfde geluid. De open brief (Hebreeuws-Nederlands) van de Opperabbijn en de Commissie belast met het toezigt over de Nederlandsche Israëlitische Godsdienstige Scholen, binnen het Sijnagogaal ressort van Amsterdam, uit 1819 is al typerend:

„Wien van ulieden ook is het onbekend, wat hoogen prijs onze vroegste Rabbijnen en Wijzen, wier nagedachtenis wij zegenen, op een wel ingerigt onderwijs gesteld hebben; met welke zorgvuldigheid en juistheid deszelfs opklimmende trappen, naar mate van den steeds toenemenden ouderdom der leerlingen, door hen bepaald en afgebakend zijn? met welk eenen ernst, met welk eenen ijver eindelijk, steeds door hen aangedrongen is, op de verbroedering van de godsdienstige leer, met de uitoefening der maatschappelijke pligten, welke laatstgemelde zij als het edelste sieraad der eerste beschouwden?

Het zij ons dan alleen vergund ulieder aandacht te vestigen, op het bijzonder belang, hetwelk de opvoeding der kinderen van de minvermogenden en behoeftigen onder onze geloofsgenoten ons behoort in te boezemen. Deze klasse toch, van de veelvuldige, den meervermogenden huisvader ten dienste staande middelen beroofd, en zelve in opvoeding verwaarloosd, mist zoo wel gelegenheid als geschiktheid, dat belangrijk onderwerp in eenigerlei opzigt gade te slaan, waarvan de gevolgen voor hun ongelukkig aan zich zelve overgelaten kroost allernoodlottigst moeten zijn; en het wordt mitsdien een der heiligste pligten van den vermogenden, in de gebrekkige opvoeding dier behoeftige jeugd krachtdadiglijk te helpen voorzien, en dezelve door milde bijdragen te ondersteunen en te schragen”.

Maatschappelijke normen schijnen van overwegende aard! Men denkt blijkbaar bij Joods onderwijs alleen maar aan paupers!

Wij behoeven ons ook daarom van deze scholen en hun successen geen al te grote illusies te maken. De proletariërs verkeerden in dermate beklagenswaardige toestanden, dat hun geestelijke belangstelling niet al te groot *kon* zijn. Hoe het er in de Jodenhoek-scholen nog veel later kon uitzien vertelt een verslag van Inspecteur J. A. Tours, dat weliswaar handelt over „bewaarscholen”, maar dat als zodanig toch getypeerd is voor de algemene gang van zaken en voor de wezenlijke interesse der regenten.

„Mijn betrekking van inspecteur der bewaarscholen enz. bracht mij ook in de Jodenbuurt, waar ik een 10 à 12-tal bewaarplaatsen leerde kennen, waarvan de meeste ellendig waren, al voldeed de localiteit aan de bepalingen der politie. In donkere kamers, op banken zonder leuningen hingen jodenkindertjes of ze waren gevallen van de bank en lagen, sluimerden, sliepen op den grond, met open mondjes, totdat een ander over het lijfje heen kroop en hen wakker maakte. De „houderes” der bewaarplaats bewaarde de kinderen, d.i. liet ze zitten, schilde haar aardappelen, zorgde voor den maaltijd, te gebruiken als de man thuis kwam van zijn venten op straat, stond aan de waschtobbe, die een damp en stank deed opgaan, door de kinderen in te ademen. De ellende drukte mij op het hart”.

De conclusie ligt voor de hand: De leiders van het Kerkgenootschap dachten in de sector van het onderwijs in eerste instantie niet eens aan positieve criteria van pedagogische of didactische aard. Zij vonden het hoogstens onaangenaam geconfronteerd te worden met onopgevoede proletariërs. Een belangrijk deel van de *Joodse* onderwijsbelangstelling der liberalen moet van dit gezichtspunt uit worden benaderd.

Wat er nog overbleef van postulaten op het gebied van het zogeheten godsdienst-onderwijs had slechts de bedoeling arme „Israëlieten” op te voeden tot een menswaardig bestaan, dat dan de basis zou kunnen zijn voor . . . een betere mogelijkheid tot assimilatie. Wat in het Jodendom te veel bond aan de oude cultuur, dat was — volgens de Regenten — schadelijk voor het overgaan naar een nieuwe beschaving! In al hun rapporten speelt dit een rol.

Ja, die talloze rapporten over Onderwijs, waarvan het aantal misschien nog wordt benaderd door dat der leermiddelen. Het ene nog slechter dan het andere. Een lijdenshistorie, waarmede de talloze commissies zich geen raad wisten. Verstoken als zij bleven van een goede oriëntatie op de breuk van 1796, die nooit meer te helen was.

Catechesatie-hulpmiddelen, lees- en spelboekjes, leermiddelen bij het bijbelvertalen, zouteloze histories der Israëlieten. Hoe zou men het ook anders kunnen verwachten van godsdienstleraren, die het Jodendom op de duur als een soort exotische antiquiteitenverzameling beschouwden. Die zich interesseerden voor Israëlieten in Siam, Cambodja, de kust van Malabar en China. Maar die op eerbiedige gevoels-

afstand bleven van wat in hun nabijheid nog leefde aan Jodendom in de massa der proletariërs!

In een tijd toen de kopgroep der rijkgeworden burgers haar geestelijke idealen reeds lang aan een andere wereldbeschouwing ontleende. De wereld van Robert Bruce's Leerjaren, met haar Joodse filantropen en makelaars in liberale politiek. De wereld van de student uit Utrecht (door Busken Huet getekend), opgevoed in een niet-Joodse milieu, die zich voorbereidt voor de taak van de ideale pers-Jood (als Van Lee en Lion) en bij voorbaat droomt van een portefeuille als minister van justitie (Godefroi).

Die goede oude tijd van Godefroi, toen het verhaal de ronde deed, dat een verbaasde vreemdeling een van zijn Hollandse kennissen vroeg, „of hier geheel de Justitie in de handen van Joden was overgegaan”. Het Liberalisme scheen „verjudet” — en al staan wij wat korzelig tegenover Abraham Kuypers antisemitische analyse, zeker is het, dat het politieke stelsel van Thorbecke voor de Joden in feite een vormgeving betekende van hun persoonlijke emancipatie-idealën.

Het jaar 1857 bracht de crisis. Toen introduceerde de Onderwijswet - Van der Bruggen het probleem, dat de Joodse kinderen — bij gebrek aan subsidie voor secte-scholen — naar de Openbare school *moesten*. De formulering „opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden” moest toch wel problematiek te voorschijn roepen. Elout van Soeterwoude stelde voor, dat het onderwijs der Joodse kinderen bij K.B. zou worden geregeld. Maar daartegen protesteerde Godefroi. Hij wenste geen uitzonderings-maatregelen voor zijn „geloofsgenoten”. De Staatsschool moest bruikbaar zijn voor elke staatsburger — ook voor Joodse. Alleen op *deze voorwaarden* had hij zich neergelegd bij de formule „opleiding tot Christelijke deugden”, als hierin een gewenning aan een Christelijke *wandel* zou zijn uitgedrukt, geen mededeling van Christelijke leer. Aan de woorden van Schimmelpenninck van de Oye „Zedekundig geloof en hoop ik, dat er geen lid in de Kamer is, ook niet een Israëliet, of hij is zedekundig Christen” voegde de Joodse afgevaardigde toe: „Die woorden onderschrijft ik met volle gerustheid”. En dan te bedenken, dat Opperrabbijn Landsberg dit faillissement elders durfde commentariëren, n.b. betogende dat Godefroi er naast is: „Het Jodendom is de leermeester des Christendoms in deugd en zedeleer, is zijne moeder en de moeder kan niet door de dochter worden opgevoed. Derhalve is niet ieder Israëliet een deugdzaam Christen, maar is ieder goede Christen een deugdzaam Israëliet”

Intussen ging Israël's jeugd naar de scholen der Christenheid. Op enkele plaatsen werd weliswaar besloten de Zaterdagochtend, als er geen Joodse kinderen waren, te bestemmen „om meer bepaald over Jezus te spreken”, maar er was ook een professor Hofstede de Groot, de man van de Groninger Richting, die bij de opening der nieuwe openbare school te Winsum aan de aanwezige onderwijzers de raad gaf: „Ontziet de Joodse kinderen, maar niet in die mate, dat gij vergeten zoudt, uwe Christelijke leerlingen van het noodigste te voorzien. Geeft onderricht in de Bijbelsche geschiedenis, verhaalt bij hoge feesten van Jezus' geboorte, opstanding, hemelvaart, kerkstichting, laat hen opstellen daarover maken, liederen daarover zingen. Behandelt de Israëlieten met eerbied, zonder hun iets van dit alles op te leggen, maar toch als een kleine minderheid, die zich naar de overgrote meerderheid heeft te schikken. Doet gij dit niet, dan zal de bijzondere school op menige plaats en weldra overal de openbare overvleugelen en zal deze verdienen, overvleugeld te worden”.

Protesten allerwegen! Opperrabbijnen en Handelsblad kwamen in actie. De machtige schoolopziener ging de laan uit. Om het in de trant van Godefroi te formuleren,

niet omdat hij de *Joodse* opvoeding in gevaar bracht, maar omdat hij tegen de *Nederlandse* grondwet had gehandeld. Joodse opvoeding — dat was iets geheel anders. Daarvoor was men eveneens aangewezen op de liberalen. De mannen van het Nut bleven juist op dit punt hun politieke idealen trouw. Het proletariaat moest geestelijk rijp worden gemaakt voor de status der maatschappelijke Emancipatie. Ziedaar het werkprogram van de Afdeling Amsterdam uit 1849:

„a. het doen aanleeren van ambachten; b. het aanmoedigen en daartoe in staat stellen van geschikte personen tot het aanleeren en uitoefenen van landbouw, veldarbeid en andere nuttige bedrijven; c. het verschaffen van middelen en het verleenen van ondersteuning aan al zodanige inrigtingen en ondernemingen, waardoor in den geest van de bemoeiingen dezer Maatschappij haar doel kan worden in de hand gewerkt en bevorderd; d. het zoo veel mogelijk bevorderen en beschermen van den dienstbaren stand, zoowel door belooningen als andere gepaste middelen; e. het aanwenden van afdoende en krachtdadige middelen tot bevordering en aankweeking van orde, zindelijkheid en spaarzaamheid, zoo vele vereischten, om in het algemeen aanspraak te maken op de bemoeiingen der Maatschappij; f. het houden van voorlezingen; g. voor hen, die voor verbetering hunner maatschappelijke en stoffelijke belangen, aan de zorg dezer afdeeling zijn toevertrouwd, zal ook de gelegenheid worden worden geopend, het op de scholen genoten onderwijs te blijven onderhouden; h. de afdeeling stelt zich voor, om, zoodra zij vermeent, dat zulks met vrucht is in het werk te stellen, door daartoe geschikte personen, populaire cursussen te openen over de onderwerpen van kennis wetenschap, welke de kenmerken zijn van den beschaafden burger”.

En het eigenlijke *Joodse* onderwijs? Het Rapport uit 1862 betreffende het Israëlitisch Godsdienstonderwijs in Nederland is wel verbijsterend. Moscoviter en Borstel hadden er de hand in gehad. Het dieptepunt was bereikt. Na een vernietigende critiek op de toenmalige situatie kwamen de heren tot het theoretische gedeelte:

„En wat zal er dus gedaan moeten worden? Het onderwijs moet gemaakt worden tot wat het nu niet is: *Godsdienst-onderwijs*. Bij dat Godsdienst-onderwijs voor de jeugd moet men alles achterwege laten wat geleerd, taal- of letterkundig is, behouden of liever invoeren, wat godsdienstig is. Op de godsdienstscholen voor de jeugd dus afgeschaft alle beoefening van de Hebreeuwse spraakleer, de vertaling van den Pentateuch en de studie van een commentator, al hetgeen onder een schijn van geleerdheid het hoofd van den jeugdigen leerling wel met wat kennis opvult, maar het begrip van Godsdienst voor hem in nevelen hult en hem nimmer een klaar denkbeeld van de Joodsche geloofsleer schenkt.

Daarentegen een onderwijs aangewend, dat de jeugd kennis doet maken met het Godsbegrip van het Jodendom, met de Joodsche grondbeginselen omtrent Gods wereldbestuur, omtrent 's menschen bestemming hier en zijne toekomst na dit leven, in één woord, met de Joodse dogmata; dat de jeugd tevens in de Godsdienst de bron doet kennen van zedekunde en alle maatschappelijke deugden, en daardoor de ondeelbaarheid der menschelijke braafheid meer en meer doet gevoelen, zoodat het onmogelijk zij, dat er ooit Israëlieten gevonden worden, die stipt zijn in het waarnemen der Godsdienst, gelijk zij die opvatten, terwijl hunne maatschappelijke deugden verre daarbij achterblijven, en die zodoende als het ware twee personen vormen. De Joodsche jeugd moet ook leeren kennen het eigenaardig standpunt, dat onze Godsdienst inneemt. 't Is immers een onloochenbaar verschijnsel, dat bij de andere Kerkelijke gezindten, in wier midden wij leven, de zuiver monotheïstische

rigting hoe langer hoe meer de overhand krijgt, en dat die Godsdiensten dus ongemerkt, juist omdat zij in het Jodendom haar oorsprong hadden, al meer en meer op het Jodendom zullen beginnen te gelijken in hare algemeene begrippen. Als men dan let op de begeerte van velen, om van de vormen los te worden, en op den toestand van anderen, die er reeds los van zijn; als men dan let op de proselietenmakerij van de orthodox-Protestantsche rigting en hare zendelingen, moeten wij dan de Israëlitische jeugd niet voorzien van die innerlijke kracht, welke een ondoor-dringbaar verschild uitmaakt? En dat schild kan niet anders zijn dan de stelselmatige kennis van de Mozaïsche religie, onderwezen in verband en met terugwijzing op den Bijbel, in verband en met toepassing op het leven, en met aanwijzing van de verschilpunten met andere godsdiensten.

De vakken dus, die volgens uwe Commissie tot het Godsdienst-onderwijs moeten behooren, zijn de volgende:

1. *Hebreeuws lezen*, en 2. *Vertalen der dagelijksche gebeden*. Slechts noode neemt uwe commissie deze beide onderwerpen in haar programma op; slechts noode, als overgangsmaatregel, als onvermijdelijk gevolg van den bestaanden kerkelijken toestand; want zoo lang in de kerk het gebruik zal blijven heersen, in het Hebreeuws te bidden, is het ontegenzeggelijk pligt, dat het Godsdienst-onderwijs den leerlingen de gelegenheid geve, om die gebeden te kunnen lezen en de gewone ook te kunnen begrijpen. 3. *Bijbelsche geschiedenis*, op onderscheidene wijze naar de bevattelijkheid der jeugd, maar vooral ook met toepassing. De strekking der Bijbelsche verhalen, de zedeleer, die uitstraalt, de deugden van de personen, die er in optreden, de ondeugden van hen, die er in gelaakt worden, dit alles moet den kinderen worden begrijpelijk gemaakt. 4. *Eigenlijk Katechetisch onderwijs*, d.i. onderrigt in de leer der *Mozaïsche Godsdienst*, waardoor de kinderen een fiksch, een geordend, een gemakkelijk te onthouden, een volkomen begrip eigen worden van de dogmata, die zij als Joden hebben aan nemen, van de moraal, die het Jodendom predikt, van de vormen, waarin de Joodsche Godsdienst wordt uitgeoefend en van de grondslagen der vormen. Ten gevolge daarvan zal dan ook de minst opgevoede Jood de zelfstandigheid van zijn geloof tegenover andersdenkenden kunnen handhaven. Aan dit katechetisch onderwijs sluit zich natuurlijk aan: eene expositie van den Bijbel, zijne verdeeling, zijne boeken en zijn inhoud. 5. Ten laatste, de *Geschiedenis van het Jodendom* en van de wijze waarop het zich na het ophouden van het afzonderlijk volksbestaan, voortdurend, te midden van zoo vele stormen heeft gehandhaafd! Dat onderrigt zal meer dan iets anders geschikt zijn, om den geest van geloofs-eenheid op te wekken, in alle geloofsgenooten broeders te doen zien, den tegenwoordigen staat van ons maatschappelijk en godsdienstig leven te doen kennen, en dus eenigszins begrijpelijk maken, wat daarin ieders taak is, om de volmaking te bereiken”.

Er ontstond toch nog verontrusting, in de kringen van de godsdienstonderwijzers en geestelijken, de categorie wier salarisverhoging door Godefrui in de Kamer was getorpedeerd! Tegen de poging van de Christelijke Heer Bieruma Oosting in. Er viel niet veel meer te verwachten. „De keten was verbroken”.

Misschien kwamen de regenten nog een enkele maal in de Salon des Variétés om Judels met zijn „Jodentroep” te zien optreden — of om de grote Rachél te bewonderen? „Joodsche” bindingen van reeds verdachte allure. Misschien ook verschenen ze, één maal per jaar, op de Grote Verzoendag, in de volle Synagogen, waar hun geld-offeringen nog deining veroorzaakten onder de goe-gemeente. *Mèt* hoge hoed, *zonder* kinderen, die in Leiden en Amsterdam corpslid waren en al de consequenties hadden getrokken uit de halfheid van hun vaders, die „hun kinderen

vrij lieten. .” Fataal-paedagogisch adagium uit een tijd, die geen normatief Jodendom meer kende, en waarin als een der weinige problemen nog de naam Israëliet-Jood aan de orde werd gesteld. Nog één stap en de Joodse vrijmetselaars van het buiten de officiële loge staande Post nubila lux gaven de stoot tot de oprichting van de Dageraad. Reeds stond Multatuli gereed om de taak van Mosjé Rabbenoe*) over te nemen.

*) Mosjé Rabbenoe = onze leraar Mozes.

VI

MODERNISME IN DE MEDIENE*)

De godsdienstleraren, die wij leerden kennen, brachten ons naar de geestelijke leiding in het Nederlandse Jodendom. Een nadere confrontatie met de topleiders omstreeks 1840 zal ons leren, hoe diep de nieuwe, verlichte denkbeelden reeds wortel hadden geschoten. De Zwolse Opperrabbijn Hertzveld is de eerste, die wij op dit smalle pad ontmoeten.

H. J. Hertzveld werd 19 november 1781 te Grosz Glogau in Pruisen geboren, als zoon van een vader, die zelf „Opperleraar” te Koningsberg was en later een godsdienstige functie bekleedde in het groothertogdom Posen. Op 16-jarige leeftijd vestigde de jonge rabbijn zich reeds in Holland waar hij een dochter huwde van de Amsterdamse Opperrabbijn Saul Löwenstamm. Na aanvankelijk in het hulprabbinaat van Nijkerk werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1808 tot Rabbijn van Zwolle verkozen. Door een nieuwe indeling, waarbij het Overijsselse deel van het Oppерconsistorie voortaan het ressort van de „Bouches de l'Issel” zou heten, werd Hertzveld in 1812 Grand Rabbin. Voor het eerst deden zwart zijden toga en bef hun intrede in het Nederlandse Jodendom.

Hertzvelds preken zijn niet interessant. Veel interessanter is zijn Hebreeuwse lapsus in een officieel ambtsgebed, naar aanleiding van de cholera-epidemie vervaardigd (1832). Met de — op God betrekking hebbende — aan de profeet Mal'achie ontleende woorden „één Vader voor ons allen”, doelde, in genoemd gebed, de Opperrabbijn op Koning Willem! Kusters en andere lagere ambtenaren liepen, symptoom van positieve Joodse reactie, te hoop, weigerden het gebed in deze vorm uit te spreken en emendeerden — *op eigen gezag* — de aanvechtbare tekst van de nieuwlichter. In de hieruit ontstane pennestrijd is Hertzveld weinig overtuigend; evenmin is dat de, anders zo principiële, orthodoxe Raw van Den Haag, Joseph Asser Lehman, die zich deze keer verschuilt achter het dogma van de poëtische vrijheid.

Hoezeer Hertzveld — Joods-traditioneel — niet te vertrouwen was, blijkt uit zijn unieke poging, om (1841) te komen tot een Nederlandse Rabbinen-vergadering, een soort synode, zeker bedoeld als reactie op en naar aanleiding van de in Duitsland in die tijd gebruikelijke Rabbinen-vergadering.

De Opperrabbijn wendde zich met zijn verzoek tot de Hoofdcommissie, het officiële leidende instituut der Nederlandse Jodenheid. Deze stelde een circulaire op, waarvan de inhoud typerend is:

„Reeds lang heeft de Hoofdcommissie vermeend, dat er middelen behoorden bearaamd te worden om te bewerken, dat de openbare godsdienstoefening binnen de Synagoge op een meer plegtige wijze worde verrigt en met inachtneming van alle

*) Mediene = Provincie.

doctrinale voorschriften zoodanige verbeteringen worden daargesteld, waardoor alle aanstootelijkheid weggeruimd en orde en stilte wordt gehandhaafd, teneinde daarvoor voor onze voorvaderlijke godsdienst dien eerbied in te boezemen, welke dezelve vereischt en die door ingeslapen misbruiken voor een groot gedeelte schijnt verloren te zijn.

De Hoofdcommissie heeft dien te gevolge in hare jongstleden gehouden algemeene vergadering besloten Uw Eerw. bij deze uit te nodigen om in gemeenschappelijk overleg met den Opperrabijn van het ressort en bij gemis van dezen met hem aan wien door Uw Eerw. nuttig en wenschelijk worden geacht, om het oogmerk in den aanhef dezes bedoeld, te kunnen bereiken en dezelve vervolgens aan ons collegie te willen doen toekomen; zullende het ons aangenaam zijn deze ontwerpen binnen de drie eerstvolgende maanden te mogen ontvangen”.

De circulaire zette kwaad bloed. De kerkeraad van Leeuwarden, geïnspireerd door Opperrabijn Dusnus die wij eerder hebben ontmoet, schreef aan de Hoofdcommissie: „Verbetering en vooruitgang vindt wel plaats bij kunsten en wetenschappen, maar geenszins bij een Godsdienst, die de oudste van alle Godsdiensten is”.

De zaak liep vast. Voor de loop van de historie zijn Hertzvelds concrete plannen echter niet zonder betekenis. Wij kennen ze. Ons rest n.l. van zijn hand een — apologetisch bedoeld — Herderlijk Schrijven, dat in het Hebreeuws en in het Nederlands verscheen, en waarvan wij de volledige Nederlandse tekst hier laten volgen:

„Met een diep en innig leedgevoel is door mij de liefdelooze veroordeeling vernomen, welke men niet gebloosd heeft uit te spreken over mij, die, gedurende het derde eener eeuw, dat ik het voorrecht geniete, Gods H. Leer in den kring mijner geliefde gemeenten voor te staan. Steeds heb ik getracht het voorbeeld mijner in Israël zoo roemrijk bekende voorvaderen op te volgen, en nimmer van het pad, door deze edelen betreden, ben afgedwaald.

Zonder het wezenlijke doel te kennen, waartoe de door mij voorgedragen belegging eener geestelijke kerkvergadering zoude hebben moeten leiden; alvorens zelfs mijne denkbeelden omtrent de in te voeren verbeteringen het licht hadden gezien, werd ik in hetgeen mij het dierbaarste is op de onedelste wijze aangetast. Mijn naam werd met de logenachtige verzinsels en hatelijkste aantijgingen bezwalkt, mijne waardigheid vertrapt, mijn zoo vele jaren in eere gedragen ambtskleed mij als het ware van de schouders gerukt, en ik in den onoogelijksten tooi aan de openbare verachting prijs gegeven. Ja, het zal nauwelijks kunnen worden geloofd! eenige lieden, door valschen ijver vervoerd, waaraan zij zelfs niet schroomden de eer van hunnen medemens op te offeren, dreven hunne liefdeloosheid zoo verre, van mij, zoo wel bij monde als in openbaren geschrifte, als een verworpeling, als een gevaarlijken nieuwigheidszoeker uit te krijten, die, besmet met den geest eener bedorvene eeuw en zich aan het hoofd van woelzieke vrijdenkers wenschende te plaatsen, niets minder ten oogmerk had, dan het saprijk plantsoen in den wijngaard des Heeren te vernielen, en, in stede van de bloemen, welke de Godsdienst bij eene zorgvuldige kweeking zoo ruimschoots voortbrengt, het meest verpestende onkruid van het ongeloof te zaaijen.

Op deze wijze dan werd mij mijne onafgebrokene getrouwe pligtsvervulling vergolden! Zoodanig was de belooning voor het mij bezielende heilrijke denkbeeld, om, door de verheffing en opluistering der verwaarloosde kerkdienst, de wankelenden op het pad van waarheid en liefde te ondersteunen, de afgedoolden terug te brengen, en Gods Huis, dat thans helaas! als eene verlatene in ons midden staat, met een aanzienlijk aantal aandachtigen te bevolken!

Aanvankelijk nu koesterde ik de gedachte om Gode te zwijgen, die elk het loon naar zijne verdiensten toemeet, en met gelatene onderwerping den mij aangedanen

smaad te verdragen; te meer, omdat alle regtschapene en waarlijk Godsvruchtige lieden, die onbevooroordeeld genoeg zijn om mijne voornemens op den regten prijs te schatten (zoo als ik trouwens reeds daarvan menigvuldige blijken tot mijne troost en bemoediging heb ontvangen) ook zonder mijne zelfverdediging de opgeworpene beschuldigingen met verachting zuller ter zijde stellen, daar hun als van zelf moet in het oog vallen hoe ongerijmd en beneden alle waarschijnlijkheid de stelling is: dat van de bijeenkomst der Rabbijnen iets gevaarlijks voor de Godsdienst te duchten zou zijn! en de dwazen, die er zich op toeleggen om mij dagelijks meer en meer in de oogen der wereld te vernederen, toch voor geene overtuiging, welke klemmende redenen ik ook bijbreng, vatbaar kunnen worden geacht.

Bij nadere overweging vond ik dat met dusdanigen weg te volgen, ik in mijne verplichtingen zoude te kort schieten; want, behalve dat Gods Heilig woord voorschrijft: „dat men alle aanleiding tot belasting wegnemen (Spr. IV 24) — en van eenen aangewreven blaam zich zoowel voor God als voor Israël dient te zuiveren”, (Numeri XXXII 22) is het ook nog te vreezen, dat zij, die eenen zondigen levenswandel leiden, en mijne denkbeelden naar de hunne beoordeelen, hieruit aanleiding zullen nemen zich van het nakomen van Gods H. wetten en geboden ontslagen te rekenen.

Teneinde dus verder alle verkeerde begrippen omtrent mij en de door mij gedane voorstellen weg te nemen, en aangezien er tot nog toe geen Synodale bijeenroeping heeft plaats gehad, heb ik besloten de door mij ontworpen punten van verbetering waarmede zich de groote kerkeraad der Hoofd-Synagoge alhier eenpariglijk heeft verenigd, en zoodanig als dezelve aan het hoofdbestuur tot de zaken der Israëlieten zijn overgelegd, hiermede wereldkundig te maken, om klaarblijkelijk te doen zien, dat geene zucht tot scheuring, maar veeleer tot hereeniging mij ten deze heeft geleid; daar deze verordeningen, naar ik mij vleije, doeltreffend kunnen worden geacht, niet alleen om menigvuldige aanstootelijkheden en ergernissen uit het Huis des gebeds te doen verdwijnen, maar tevens om zoo velen, die thans door de bestaande gebreken geheel van de godsdienst zijn vervreemd, wederom in het binnenste des Heiligdoms te voeren, alwaar zij door Leerredenen, ook in de geliefde en bekoorlijke landtaal gehouden, opgewekt, door welluidend koraalgezing tot godsdienstigen ernst gestemd, en door de plegtige belijdenis-afliegging der jeugd van beiderlei kunnen gesticht en aangespoord, met hart en ziel tot de vreeze des Heeren en opvolging zijner voorschriften zullen terugkeeren.

De bedoelde punten van verbetering zijn woordelijk van de volgende inhoud:

1e. De Koorzang zal binnen die gemeenten, waar zulks enigszins doenlijk is, door al de middelen welke der Hoofdcommissie ten dienste staan, worden aangemoedigd. Te dien einde zal zij zorgen voor het aanschaffen van reeds in andere landen vervaardigde Israëlitische koraalzangen, of voor de compositie dier gezangen door geschikte componisten, en het bestuderen daarvan op de scholen ten sterkste aanbevelen, ten einde, door het invoeren derzelve op Sabbath en feestdagen meerderen luister aan de openbare eeredienst bij te zetten.

2. Het zingen van den voorzanger zal zich hoofdzakelijk bepalen tot het gewone Gazanoeth, met weglating zoowel van alle zoogenaamde Joodsch-poolsche zangwijzen, als van alle profane melodieën, de gebeden zullen door hem op eenen plegtige toon en zonder te veel stemverheffing, worden voorgedragen en het Gazanoeth niet te lang worden gerekt. Tevens ware het wenschelijk, dat met der tijd ook dit Gazanoeth plegtiger en met den zin der woorden meer overeenkomstig werd gemaakt. Gazanoeth = synagogale melodieën; van Gazan = voorzanger.

3e. Het bidden van de leden der gemeente zal op eenen regelmatig, niet al te luidruchtigen toon geschieden. Zij zullen zich van het medezingen of herhalen der

door den voorzanger uitgesproken woorden moeten onthouden. Het Schemonah esreh-gebed zal geheel stil worden verrigt, zelfs op Rosch Haschana, wejom Hakiepoeriem niet op eenen te luidruchtigen toon worden uitgesproken.

4e. Het Schema Jisraël zal tegelijk met den voorzanger op eenen middelmatigen toon en met het houden der regter hand voor het aangezigt worden begonnen en geëindigd.

5e. Bij het uitnemen en inzetten der Thora-rol, zal dezelve door den geestelijke en de Kerkbestuurderen worden verzeld.

6e. Het verkoopen der Mitzwoth en het maken der Mischeberach wordt voor altijd afgeschaft; hierdoor wordt niet alleen het onderlinge spreken der leden voorgekomen, maar zelfs een godsdienstig bezwaar omtrent den Sabbath uit den weg geruimd.

7e. Het gewoon gebed voor Z.M. den Koning, en andere buitengewone voor de Koninklijke familie zullen door den Opperrabbijn, of, bij ontstentenis van denzelven, met de Thora-rol in de hand, op eenen plegtigen toon worden uitgesproken, zullende het gedurende het verrigten van dezelve alle binnen de Synagoge aanwezigen opstaan en dezelve bij het eindigen met een luid Amen beantwoorden.

8e. Op Vreugde der Wet zullen in het geheel vijf Thora-rollen uit het Hechal worden genomen, als drie voor het voorlezen uit dezelve, waarvan een door den Opper-Rabbijn zal worden gedragen en twee voor de beide chathaniem. De Haka-photh vóór en na het lezen der Thora-rol zullen met alle Vijf worden verrigt.

9e. Op Tischa beab zullen door den Voorzanger alleen de 21 kienoth worden gezegd, daarna eene predikatie door eenen bevoegden geestelijke worden gehouden, vervolgens door den voorzanger de eerste Sionide en door een geestelijk persoon Schaali seroepa worden voorgedragen en eindelijk Eli Sion gezamenlijk door Voorzanger en gemeente worden gezongen.

10e. Op Poerim zal het Hamankloppen en het zingen der verzen in de Rol van Esther worden afgeschaft.

11e. Op nader te bepalen Sabbatiem en Feestdagen zullen er bij het morgen-gebed vóór het lezen der Thora, door daartoe bevoegde geestelijken Nederduitse leerredenen worden gehouden; terwijl eene Deraschah op de thans gebruikelijke wijze vier maal des jaars op Sabbat Hagadol, Sabbath Teschoeba, Tisha beab en Sabbath voor Ros Hodes Elul zal plaats hebben.*)

12e. Alle publicatiën binnen de Synagoge zullen in de Nederduitsche taal moeten geschieden.

13e. Door het Kerkbestuur zal het spreken onder de godsdienstoefeningen en alle andere onbetamelijkheid of wanorde ten strengste worden geweerd en naauwkeurig gewaakt dat de Godsdienstoefeningen niet in het minste worden gestoord.

14e. Voor het vieren van den geboortedag des Konings, zal een gelijkluidend programma voor alle Israël. Gemeenten door de Hoofdcommissie worden daargesteld, na ingewonnen advijs van alle Nederl. Opper-Rabbijnen.

15e. Het inzegenen der Huwelijken zal alleen binnen de Synagogen met de gebruikelijke ceremoniën geschieden, en worden voorafgegaan en besloten met eene toepasselijke aanspraak en gebed, door den Inzegenaar uit te spreken.

16e. Er zal door de zorg der Hoofdcommissie een Godsdienstig Vraagboek ten gebruike der Nederl. Israël. jeugd, worden overhandigd aan Israël. jongelingen en jonge dochters vóór het eindigen van hun 13e en 12e jaar; eene openbare geloofsbelijdenis kunnen worden afgelegd, en zij, op eene plegtige wijze, door eenen daartoe

*) Hier wordt een technisch onderscheid gemaakt tussen de preek (in het Nederlands) en de Derascha (Deroosje), de homiletische of halachische voordracht.

bevoegden geestelijke als Lidmaten der Israël. Synagogen kunnen worden aangenomen; onverminderd de Ceremoniën welke bij eenen Bar Mitswa moeten plaats hebben.

17e. Eindelijk zal er, na ingewonnen advijs van de Chebroth gemieloeth chassadiem, een reglement van orde voor de begrafenisplechtigheden door de Hoofdcommissie worden vastgesteld, ter naleving bij alle Ned. Israël. gemeenten.

Ziet daar, Geliefden! het heilige zaad, dat door mij is gestrooid en waaruit Gij ontwaren kunt, dat hierin door mij geene heiligschennis begaan — geene zonde bedreven is: dat ik het minste aan de dienst der HEEREN niet te kort gedaan, en mijne bedoelingen niet anders dan zuiver waren. Mijn innigste bede is dan ook tot den Eeuwige gerigt!, die mijne verborgenste gedachte kent, dat Hij mij steeds ter mijner regtvaardiging ter zijde staan en het begonnen werk met Zijnen vruchtbarmakenden zegen bekroonen moge, opdat ook mijne belagers het laakbare hunner handelwijze leeren inzien, en de Hemelse vergiffenis door verbetering van hun levensgedrag deelachtig worden!

Aldus uitgevaardigd ter eere Gods en Zijner H. Leer, en uit Liefde tot de Waarheid en den Vrede, welke de hechtste steunsels der maatschappij zijn.

te Zwolle, den

6 Niessan 5602

17 Maart 1842

door mij
OPPER-RABBIJN

der Rabbinaten binnen de provinciën Overijssel
en Drenthe en het arondissement Zutphen

H. J. Hertzveld

Doordat de Oppergeestelijke niet lang daarna (1846) stierf bleef zijn plan, plan. Anderen zou het vergund zijn op de ingeslagen weg voort te gaan.

Wij raken de eigenaardige problemen rondom de nieuwe Zwolse Raw Dr. Jacob Fränkel, die eerst in 1851 in zijn ambt werd benoemd. Ook Fränkel was van Duitse afkomst; in 1814 te Pommeren geboren. Hij bezocht grote Jesjiewes (Talmud-hogescholen) in het Oosten en promoveerde tevens in 1835 aan de universiteit van Glogau tot Doctor Philosophiae et Magister liberalium artium. Uitgesproken reformistisch was hij zeker niet; hij weigerde een rabbinaat te Mainz op principiële gronden. Uitgesproken conservatief was hij echter evenmin. Een grensfiguur. In de strijd om zijn persoon ontwaren wij alle onderscheiden groepen van het Nederlandse Jodendom.

Sociologisch is het allereerst noodzakelijk te wijzen op de economische motieven, die de Nederlandse Candidaat-rabbijnen tot een strijdbare en gevaarlijke (veelal met onfaire middelen werkende) vakgroep hadden omgesmeed. Ook praktische factoren kunnen van betekenis zijn geweest. Allereerst dient echter te worden gewezen op de omstandigheid, dat de ultra-orthodoxie zich graag liet gebruiken door de officiële rabbijnen-kringen om, op vaak geheel andere gronden, mensen te weren, die gevaarlijk konden worden geacht voor het traditionele Jodendom.

Hoe diep men wel gezonken was, bewijzen de praktijken rondom de moré-examens tussen 1840 en 1860. Uit de voorgeschiedenis van L. B. Schaaps promotie blijkt niet meer en niet minder, dat, teneinde deze jonge man als sollicitant voor het vacante Haagse Opperrabbinaat uit te schakelen, de andere pretendenden (i.c. de examinatoren Dunsus, Lehman en diens zwager Berenstein), hun examencandidaat de voorwaarde hadden gesteld, dat hij — indien geslaagd — twee jaar na zijn examen niet zou dingen naar de opengevallen plaats! Schaaps brief aan de Gecommit-

teerden van de Hoofdkommissie over deze aangelegenheid geeft een frappante indruk. Hij schreef:

„Dat hij verneemt, dat het UWEd. wel genoeg bekend zal zijn, dat de voorgenomde bezwaren van den Eerwaarden Opperrabbijn van Nijmegen uit dezelfde bron voortgevloeid, vereischte kundigheden zijn in de weg gelegd, maar wel om bijzondere belangen, die hier in het spel werden gebracht, zoals dit gelijk het aan UWEd. zeer bekend is, telkens met vroegere kandidaten heeft plaats gevonden, die zich als examinandi voor het Rabb. Collegie hadden gesteld en van wien men eerst verbin-tenis of handtasting heeft gevorderd”. Schaap schrijft verder:

„. . . . dat hij elf diploma's van verschillende Rabbijnen in Duitsland en Frankrijk heeft, o.a. van Opperrabbijn Ettlinger te Mainz, den gewezen leermeester van den heer Lehman en dat de Opperrabbijn van Leeuwarden Duns de hoofdrol gespeeld heeft en hem zelfs vóór het examen had geraden zich terug te trekken, daar geen der kandidaten zou worden toegelaten en dat zij besloten hadden met gesloten bil-jetten te stemmen, hetgeen nog nooit vroeger had plaats gehad.

Zelfs op den morgen van het examen heeft O.R. Duns aan Schaap verzocht zijn plaats als eerste die geëxamineerd zou worden, die hij geloot had, aan een ander af te staan onder het voorwendsel, dat het dan niet zoo onaangenaam zou zijn als hij afgewezen werd.

Door tusschenkomst van een zwager van Duns werd hem toen tevens te verstaan gegeven, dat hij die twee jaar zorgeloos zou kunnen leven en dat het huis van Duns en diens tafel voor hem zouden openstaan, eenzelfde aanbod als ook Lehman hem daarna deed

Dat hij de voorwaarde van twee jaar *niet* solliciteren maar heeft geaccepteerd, omdat hij van alle middelen ontbloot was”.

Hoogst instructief is de brief van Herman Heijermans Sr. in de Vlissingsche Courant van 1844, waarin het heet:

„De heer Schaap bijna zijn gehele leven aan de beoefening der Joodsche Godge-leerdheid en de wetenschappen hebbende gewijd, assureert bij het even gemelde col-lege van examen een rang van rabbijnscandidaat. Daar het evenwel tegen de belangen der examinatoren streed hem zijn goede eerlijke oogmerken te doen bereiken, neemt men zekere (schijnvrome) handlangers in den arm; deze jagen den onnoozelen Schaap angst en vrees aan. Door het ontzettende druipen bedreigd en afgeschrikt, verbindt hij zich onder plegtige eede, eerst na twee jaren gebruik van rang en diploma te maken, wanneer zij hem worden verleend of toegekend.

De heer Schaap is onderzocht, bekwaam bevonden, als Rabbijn-candidaat gegradu-eerd, maar hij bezit goede trouw, deugd, eer en godsdienstig gevoel genoeg om in weerwil der kolnidrijs*) van alle werelddelen den eed getrouw te blijven en desnoods zijn levenslot van denzelfden afhankelijk te maken. Zeldzaam inderdaad, maar waarheid!

Intussen heeft Z. Exc. de Minister van Nijveld reeds eenigen tijd geleden een onder-zoek naar dezen jesuitenstreek ingesteld, hetwelk niet gunstig voor Schaap's belager moet zijn uitgevallen”.

De toon! Iets van de achtergronden der familie Heijermans, waaruit eenmaal de schrijver van Diamantstad geboren zou worden, wordt ons hier geopenbaard!

Van dit gezichtspunt uit kan de strijd om Fränkel het beste worden benaderd. Ver-dachtmakingen allerwegen, uit onzuivere motieven; vooral uit angst voor concurren-tie; niet het minst van de kant van de Drentse Raw J. M. Hillesum, die bang was

*) „Kolnidrijs” = van „Kol Nidrij”; beginwoorden van het bekende formulier waarmee de Grote Verzoendag aanvangt. (= „alle geloften”).

voor het wegvallen van zijn ambtsgebied. Het in twijfel trekken van Fränkels diploma's en wetenschappelijke kwaliteiten (hoewel deze man meer in zijn mars had, dan bijna al zijn Nederlandse ambtsgenoten), het lasteren over zijn godsdienstige praktijk, is tekenend. Onfrisse episode uit de vorige eeuw! Waaruit als enige vrucht te voorschijn kwam een gesublimeerde reactie van Fränkel in de vorm van een historisch betoog: *Die geistliche Amtsbefähigung im Judenthume*, dat verscheen in het *Jahrbuch für die Geschichte der Juden und des Judenthums* (1860).

Wij zouden intussen bijna vergeten, dat in Joods-traditioneel opzicht Fränkel behoorde tot die eigenaardige overgangsfiguren, wier werkzaamheid, op de grens van twee episoden, net iets te vroeg kwam om een heilzame invloed te kunnen uitoefenen. Bovendien was zijn vormkracht te gering, om wat hij wilde in systeem te gieten, en zijn overwicht te klein, om zich door te zetten. Incidentele praktijkvragen — als koorzang en decorum — werden tot religieuze twisten van lokale omvang. Fränkel is te vergelijken met Dr. Jacob Rosenberg, zijn Groninger collega, die in 1852 werd verkozen en die van 1853 tot 1861 opperherder moest zijn van de welhaast lastigste „balbattiem” van West-Europa. Het vechten eindelijk moede, trok hij zich terug in de sfeer van zijn studie-vertrek.

Het valt niet te ontkennen, dat figuren als Fränkel en Rosenberg, typische Duitse intellectuelen, door cultuur en levensstijl ver moesten blijven staan van de gemeenten, die aan hun leiding waren toevertrouwd. In tweeërlei opzicht intrigeert ons de kortsluiting!

Aan de ene kant had zich in een Gemeente als Groningen een Joodse burgerstand ontwikkeld, die zich in Nederlands opzicht had geëmancipeerd. Niet eens had deze Emancipatie direct geleid tot ultra-assimilatie. Uit de Stichting van het (aanvankelijk als Hebreeuws genootschap bedoelde) instituut Tipheret Bachoeriem, uit de Hebreeuwse lettervruchten van J. Cohen, uit de Judaïstische publicaties van de medici L. Ali Cohen en zijn leerling Abraham Hartog Israels, blijkt weliswaar een verlichte, doch niet direct a-Joodse mentaliteit. Uit zulke milieus kon toch nog altijd een positieve figuur als Josef Israels te voorschijn komen, die nimmer op Sjabbat zijn atelier betrad. Daarnaast had echter ook de Nederlandse cultuur reeds haar rechten opgeëist. En daarvoor miste een man als Rosenberg helemaal het zintuig. Typerend is het verhaal, dat Mendels mededeelt:

„Was lesen Sie da?“, vroeg hij eens een jongeling, bij wiens vader hij op bezoek kwam. „Ein holländisches Buch, Herr Oberrabbiner“, luidde het antwoord. „Aber lesen Sie doch lieber Deutsch, Holländisch ist ja gar keine Sprache!“

Ter andere zijde — en dit is voor ons inzicht in de verhoudingen nog belangrijker — konden Opperrabbijnen als Rosenberg en Fränkel niets aanvoelen van de oud-Joodse waarden die er nog leefden in het provinciale proletariaat, dat hun „killes” bevolkte. Zeker, ook daar woekerde de nieuwe geest, zoals wij kunnen afleiden uit de talrijke scheuringen binnen het gemeente-verband. Wij denken aan Deventer, waar Seligman Susan — de eerste Joodse leraar bij het M.O. — werkzaam was, die ons kenmerkende pennevruchten achter liet. Maar vaak stond daar nog iets anders tegenover! In brede groepen was het Jodendom nog een werkzaam element. Dat een Leeuwarder gemeente zich kon handhaven, wortelde in de omstandigheid, dat een figuur als de mystieke Dusnus ergens aansloot bij de mentaliteit van zijn gemeente, althans bij de mentaliteit van dat gedeelte, dat zich bewust drager wist van een traditie, die ook voor toekomstige generaties nog de moeite van het aanvaarden en overwegen waard was.

Juist in Friesland, Groningerland, in Drenthe, Overijssel en Gelderland woonden — uit Duitsland daarheen geïmmigreerde — Joden, die een zeer eigen levenssfeer cultiveerden. Hun geschiedenis vormt een boeiend relaas van sociaal-economische pro-

blematiek, maar ook van intense beoefening van Jodendom. Plaatselijke rebbes oefenden een weldadige invloed, stichtten scholen, wier Joodse kwaliteit (onberoerd door de rapporten uit het Westen) niet onderdeed voor die uit het Oosten.

In Oldenzaal leefde Izak Krukziener, wiens verbasterde naam niet zou doen vermoeden, dat hij uit een familie afkomstig uit Krotoschin (bij Posen) stamde.

In Oostelijk Groningen zwierf de Wanderrebbe Mousje Pinto, die van Twente uit Westerwolde bezocht, waar toen bijkans ieder gehucht en dorp een kleine Joodse „kille” kende, en waar — is het nog voor te stellen! — Bourtange en Vlagtwedde centra waren van een opgewekt Joods leven! Hij leerde de kinderen „oren” en „taitsch laaienen”; soms „preitschte” hij in Sjoel. Ook debatteerde hij in dorpskroegen met de afgescheidenen, de zogenaamde „Cocksiaonen”, en vierde er triomfen als defensor fidei Judaici.

Te Almelo arbeidde Rebbe Anshel Oppenheimer. In Borculo de Elzassen. Ook Nijkerk werd vermaard om de kern van zijn voortreffelijke Joden. Er werd daar — tot 1940 — voortreffelijk geleerd, in een op eigen kracht gehandhaafde Joodse stijl. Ja, zelfs kwam in Nijkerk een type Joden voor, dat academische vorming paarde aan een nog volkomen gaaf, klassiek-Joods weten. Wij denken aan Dr. Jacob Weijl, en zijn broeder Isaac, zonen van de uit Mannheim afkomstige Nijmeegse arts Michaël Weijl. Beide broeders studeerden eveneens medicijnen en promoveerden in 1798 te Leiden. Jacob leerde in de sleutelstad van voorbijtrekkende rebbes, als R. Mozes uit Lemberg — wij krijgen een kijk op Joodse vorming in deze lage landen. Maar ook vertaalde en verklaarde hij — in het Hebreeuws — de Disticha Catonis. Een min of meer vreemde verbinding van Joodse wetenschap en algemene beschaving. Een maskiel-type, deze Jacob Weijl; maar nochtans van een zuiverder aard, dan wij elders ontmoeten. Eenmaal te Nijkerk gevestigd temidden van een echte kille stichtte hij chewres, „daarsjte” hij in sjoel, en leefde hij oud-Joods. Zoals zijn broeder Isaac, die te Amersfoort woonde, aldaar lid van de Gemeenteraad werd en zich als zodanig steeds verwijderde, wanneer vóór de aanvang van de vergadering een gebed in Christelijke zin werd uitgesproken.

Hier lagen de haarden van verzet tegen het modernisme, voor de innerlijke kwaliteiten waarvan intellectuele pupillen van moderne Duitse Seminaria geen begrip konden opbrengen. Deze „mediene-sjampers” mochten dan niet altijd de juiste argumenten kunnen vinden om te betogen, wat hun essentieel voorkwam in het Jodendom, hun intuïtie wees hun de feilloze weg naar het onderscheid tussen heilig en onheilig.

Daar, waar zulke kernen niet bestonden — in het Midden en Zuiden des lands — was de invloed der uit Duitsland stammende Rabbijnen dikwijls funest. Reeds vóór dien had trouwens de assimilatie vaak om zich heen gegrepen, vooral in de opkomende burgerklasse.

Wij denken nogmaals aan het eerder genoemde doopdrama van Zaltbommel. Zeker ook langs de rivieren hebben hier en daar kleine Joodse gemeenschappen positief gebloeid. In Zeeland vinden wij in een gemeente als Middelburg in het eerste kwart der 19e eeuw het klassiek-Joodse huishouden van de bankier I. H. Hendrix. Maar toch lagen vooral de Zuidelijke provincies open voor invloeden van buiten. Dat ook de werkzaamheid van een Opperrabbijn Landsberg zich niet onduidelijk in moderne zin ontwikkelde, blijkt uit de krant, die hij redigeerde — Ibri — die te Dordrecht verscheen.

Zo rijst het provinciale Jodendom omstreeks de jaren zestig voor ons op als een min of meer chaotisch veld van spanning en strijd. Moeilijker en moeilijker scheen het geworden, het Jodendom in veilige banen te leiden. In de Mediene, maar niet minder in Amsterdam.

VII

DÜNNERS KOMST NAAR AMSTERDAM

In de hoofdstad bereikte de Reform in het jaar 1859 een organisatorisch hoogtepunt, toen te Amsterdam werd opgericht de vereniging „Sjochre Déa”, die zich ten doel stelde de eredienst te hervormen. De initiatiefnemer was de Duitse Rabbijn dr. Isaïc Löw Chronik, in 1831 te Posen geboren. Reeds in 1856 moet hij in Amsterdam hebben vertoefd, nadat hij tot dien (na de revolutie van 1848 uitgeweken) in Zwitserland literair werkzaam was geweest. Zijn activiteiten als Reform-rabbijn leidden tot het opstellen van een programma voor de Eeredienst, dat nogal een gematigde indruk maakt. Het luidde:

1. De vereeniging volgt het bestaand ritueel van geboden behoudens zoodanige door de rabbijn te brengen verkortingen die tot eenen vereenvoudigden kerkdienst vereischt worden.
2. De Voorlezer draagt de gebeden op een stichtelijke wijze met koor begeleiding voor. De gebeden voor zang geschikt, worden evenals de psalmen, door een koorpersoneel gezongen.
De Sabbathpsalmen worden bij afwisseling gezongen. Bij het uitnemen en terugbrengen der heilige rollen van en naar hare bewaarplaatsen zingt het koor de daarop toepasselijke gezangen.
3. Op Sabbath- en feestdagen vangt de avonddienst een half uur vóór het opkomen van de avondster aan, de ochtenddienst des zomers ten 9 en des winters ten 10 ure.
5. Voorloopig wordt om de veertien dagen een predicatie gehouden en zoodra mogelijk in de landstaal.
6. Na het lezen der Thora of na de predicatie wordt door den rabbijn een gebed voor het Hoofd van den Staat, het Vorstelijk Huis, het land en de gemeente uitgesproken.
7. Door den rabbijn worden, op verzoek van belangstellenden, gebeden voor zieken uitgesproken; ook is hij, op verlangen van daarbij betrokkenen, bij zijn gebed na de predicatie, herstelde zieken en kraamvrouwen, bij hun wederverschijning ter synagoge indachtig.
8. Jaarlijks op het Pinksterfeest heeft een plechtige confirmatie van zonen en dochters van leden plaats.
9. Huwelijksinzegeningen geschieden in het bedehuis.
10. Het comité stelt bij een afzonderlijk reglement de orde van teraardebestellingen vast.
Gebeden voor de ziel van overledenen (hazkarath neshamoth en kadish jathom) worden gehouden.

11. Bij de godsdienstoefeningen en predicatiën worden de orde en het decorum ten strengste in acht genomen.

Alle punten, de orde van den dienst betreffende, worden bij afzonderlijk reglement vastgesteld.

Het comité tot hervorming der Ned. Isr. Kerkelijken Eeredienst voornoemd:

S. W. Josephus Jitta,
Joseph Cohen,
Dr. Chronik Rabbijn,
F. Hijmans,
Alfred Prins.

Intussen werd vanwege de orthodoxie een hevige actie ontketend, waarvan de rabbinale assessoren A. J. Susan en J. S. Hirsch als de auctores intellectuales moeten worden beschouwd.

De reactie der Rabbijnen veroorzaakte een waar straatrumoer, dat niet zonder gevaar bleek. Na het beëindigen van zijn wekelijkse lezing op zaterdag 14 juli 1860 werd dr. Chronik opgewacht door een woedende met stenen werpende menigte orthodoxen en het scheelde weinig of het was slecht met de geestelijke afgelopen. Sedert kon het optreden van Chronik slechts plaats vinden onder politie-bescherming. Zijn veertiendaagse lezingen — in Het Wapen van Amsterdam aan het Rusland — werden in de regel druk bezocht, maar moesten op de duur gestaakt worden. Niet lang daarna vertrok de geestelijke naar Leiden, waar hij op het Loofhuttenfeest (2 October 1860) een voordracht hield in het gebouw van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. In hetzelfde jaar nog keerde hij naar Posen terug. Na een kort verblijf in Berlijn werd Chronik — op aanbeveling van Abraham Geiger — uitgenodigd door de Reform-gemeente Sinai te Chicago om aldaar als „rabbi and preacher” te fungeren.

Hoewel de tweedracht in de Amsterdamse Gemeente spoedig was verdwenen, was het wederom duidelijk gebleken, dat te Amsterdam behoefte bestond aan een geestelijke leider, die enerzijds het vertrouwen genoot van de orthodoxie, en anderzijds voldoende gezag kon doen gelden ook op de ver van de kern afstaande intellectuelen en andere exponenten van het liberale burgerdom. Hier raken wij het contact van Samson Raphael Hirsch met Amsterdam. Reeds in 1854 had de grote Rabbijn Nederland bezocht. Aan dit bezoek danken wij het Jeschurun-artikel „Aus der Mappe eines wandernden Juden”. De inhoud bestaat vrijwel geheel uit een felle reactie van Hirsch op de critiek, die Lehrens op het Jodendom hunner dagen uitoefenden. „Lassen sie überall das Seufzen und Zürnen! Unsere Zeit fordert die That”.

„Lassen sie überall das Seufzen und Zürnen! Unsere Zeit fordert die That”.

Zijn opmerkelijke analyse van het Amsterdamse Jodendom is het lezen nog steeds overwaard. Hirsch leerde de „höheren Schichten” kennen.

„... Sie sind wie fast überall zum grössten Theile dem Judenthum abgewand, die sind gleichgültig für das Judenthum, sie kennen das Judenthum nicht — aber sie sind doch nicht dem Judenthum feindlich, fanatisch feindlich wie in so vielen andern Kreisen...”

Maar ook met het proletariaat maakte hij kennis: de massa. „Ich habe die grosse Masse ihrer jüdischen Bevölkerung beobachtet, diese grosse Zahl jüdischer Armen...” „... Welche Pflanzschule des Judenthums diese unverdorbenen, gesunden jüdischen Gemüther und Köpfe”.

Hirsch bezocht de scholen en de particuliere huizen, waar nog werd „geleerd”. Hij zag de synagogen „die groszen und die vielen kleinen, und wahrlich das Herz ging mir auf bei dem Anblick der grossen Menge, die nicht an „hohen” öbligten

Festtagen, die am „gewöhnlichem“ Sabbath — und Wochentage die Räume füllte. Und doch müsste ich mir sagen, warum fehlt hier der Geist, der Begriffe, was hier nun zu thun wäre, auf das auch nach 50 Jahren also die Gotteshäuser sich füllten, dass wenigstens hier die Kämpfe erspart bleiben, die in anderen Kreisen so schmerzlich tief Alles von einander gerissen”

Vijftig? Reeds 5 jaar na dato was Amsterdam in gisting. Wat lag er nu meer voor de hand, dan dat men vanwege de orthodoxie aldaar een beroep deed op de grote Samson Raphael! Zijn antwoord — door Louis Lamm gepubliceerd — getuigt van welwillendheid en begrip voor de belangrijke zaak. Het ging vergezeld van een anoniem rapport van negen dichtbeschreven vellen, door ons voor het eerst*) openbaar gemaakt. „Ik zou wel met mijn naam ondertekenen, als ik niet dacht, dat het geschrift daardoor aan waarde zou verliezen. In welke toon mijn melodie fluit weet men reeds en daarom is het van meer gewicht, als men maar menen kan, dat het van iemand anders komt. Indien u het op een of andere wijze gedrukt wilt publiceren, dan zou het me aangenaam zijn, het te kunnen corrigeren”, aldus een begeleidende brief.

Dit rapport kan voor Hirsch' strijdmethodes tegen de Reform van grote waarde worden beschouwd. Allereerst blijkt, dat Bing hem het Programma van Schochre Déa had gezonden waaruit Hirsch op duidelijke wijze zijn conclusies trekt. Interessant is, dat door hem een principiële onderscheid wordt gemaakt tussen het optreden van zulk een vereniging binnen en buiten gemeenteverband. Dan het begin van de frontaanval op Chronik. Maar niet minder scherp de aanval op het Amsterdamse milieu, waarin „. . . . eine Capacität, wie sich in diesem Schriftstück ausspricht”, „. . . . zu solcher leitenden und erschütternden Geltung kommen konnte”. Bij zijn nadere analyse onderkent de Rabbijn in het program „zwei Potenzen”. Het vervolg van het klaarblijkelijk haastig neergepend schrijven, systematiseert de beide bedoelde punten niet nauwkeurig. Hirsch doelt evenwel stellig op de onwetendheid en de daaruit te voorschijn tredende dilettantische conclusies, die zich schijnbaar op onderdelen concentreren, doch die niettemin wezenlijke bestanddelen van het Jodendom raken. Allereerst de felle afwijzing van de onwetendheid, waarbij de scherpe toon (zich nu en dan zelfs toespitsende tot de herhaalde exclamatie „idioten”) opvalt. „Es handelt sich hier nicht um Unwissendheit im Allgemeinen, sondern um die Mangel an Kenntniss und Wissen grade hinsichtlich des Gegenstandes, in dessen Eingeweiden man reformatorisch zu wühlen sich erlaubt”.

Slechts een enkele maal wordt er geïroniseerd. Zo, wanneer naar aanleiding van de verlate synagogediensten, wordt opgemerkt „dass es den Mitgliedern des Vereins zu unbequem ist, im Sommer vor 9 und im Winter vor 10 Uhr in die Synagoge zu gehen, so möchte ich fast vermuthen, dass es bei diesem Vereinsgottesdienst überhaupt nur auf einen Sabbath- und Festtag-Gottesdienst abgesehen sei”

Voor het overige overheerst het ernstige betoog van de verdediger der traditie. Het op de bronnen gebaseerde rapport behandelt systematisch de onveranderlijkheid van de historisch gegroeide Joodse Synagogale liturgie. Fors ingezet met de woorden: „Die Beweise? Hier sind sie”. In zijn geladenheid vormt dit fragment het hoogtepunt van het stuk, dat om zijn direct karakter ons aanspreekt en ons de kampioenen van de Westerse orthodoxie in zijn volle kracht voor ogen stelt. Een lange historische uiteenzetting vormt het slot van dit eerste deel. Om dan te eindigen met een peroratie over de mogelijkheden van het historische Jodendom, ook in zijn tijd.

*) Zie *Jaarboek* (XI) van de Ned. Zion. Studenten Organisatie (1955), pag. 54.

Uit het verloop der historie blijkt, dat na het vertrek van Chronik de eendracht in de gemeente vrij spoedig was hersteld. Een commissie uit de Kerkeraad stelde zich in verbinding met het bestuur van Schochre Déa en een soort compromisvoorstel vormde het slot. Op 4 juli 1861 werd besloten over te gaan tot het invoeren van een koor. Hoe Hirsch hierop heeft gereageerd? In een brief aan Bing schrijft hij: „Wanneer ik me nog behalve deze persoonlijke vraag — als lid van de gemeente — veroorloof, naar de door u jongstleden geschilderde toestanden van het oogenblik een niet als maatstaf dienende raad te geven, dan zou ik op het volgende willen wijzen: de reformatorische richting heeft allereerst n.m.m. de godsdienstoefening op het oog. Als ik me niet vergis, hebben Uw Dajaniem*) in hun decreet toegegeven, dat er in Uw synagogen misstanden zijn, die tegen de voor den Chazan voor Beth hakneseth en Tefillath Tsiboer**) gegeven voorschriften indruisen. Mij dunkt, u zou belangrijk erbij winnen, en de verstandhouding met uw tegenstanders verbeteren, als u direct met Uw Dajaniem tezamen zoudt werken voor het opheffen van deze misstanden. U zou daarmee zeker uw ernstigen wil toonen te verwijderen, wat werkelijk onrecht is, u toonde, dat Uw oppositie eigenzinnig, maar nauwgezet was en u zou iets doen wat in ieder geval al ieder oogenblik had moeten gebeuren en wat niet op zulke gelegenheden als u beleeft, zou moeten wachten. Zoover ik uit de verte beoordeel, zou hierin de naaste en vlugste weg tot vereeniging en vermindering van verdere tweedracht liggen. In ieder geval zult U me willen vergeven, als ik ook dezen nieuwen raad niet voor me wilde houden. Moge God in Uw ernstigen toestand den rechten weg wijzen en uw groote gemeente een gezegende toekomst tegemoet voeren”.

De toon is wel veel gematigder geworden. Het blijkt, dat de gehele geschiedenis iets minder fundamenteel was, dan Hirsch in zijn eerste opwelling had gedacht. Misschien ook was de persoon van Chronik, komende uit de kring rondom Geiger, het centrum van de aanval geweest. Het geheel ging als een nachtkaaars uit.

Nadat de rust was wedergekeerd, wende Bing zich opnieuw tot Hirsch, nu met de uitgesproken bedoeling hem tot het Opperrabbinaat over te halen. Een ietwat ongebruikelijke benoeming tot lid van de Amsterdamse Kehilla had de Frankforter Raw reeds à priori gunstig moeten stemmen jegens zijn nieuwe standplaats. Er kwam daarvan echter niets. Wel beveelt Hirsch zijn schoonzoon Güggenheimer aan, toendertijd in Stuhlweissenburg.

„Ik heb Uw verzoek, U een man te noemen, zoals U hem noodig hebt, ernstig en nauwgezet overwogen. Onder alle mij bekende personen kan ik U geen met zulke betrouwbaarheid noemen — en ik waag voor deze in alle opzichten met mijn heele persoon in te staan, als mij schoonzoon Dr. Güggenheimer in Stuhlweissenburg. Ik betreur het ten zeerstenmale met hem zoo na verwant te zijn, omdat deze verwantschap mijn aanbeveling kracht en gewicht ontnemen kan. Desondanks houd ik het tegenover Uw heiligste zaak als een plicht voor God, hem te noemen. Ik ken hem door en door. Een — vooral in onze dagen — zeldzaam grondige en bekwaame talmoedisch-rabbinische ontwikkeling, verbonden aan evenzoo groote algemeene wetenschappelijke ontwikkeling, zijn reeds verkregen en deugdelijk gebleken. Groot practisch inzicht en ervaringen in het ambt van rabbijn, zijn gouden oprecht karakter, zijn ongehuichelde vroomheid, zijn gezindheid, waaraan alle eigenbelang en eerezucht vreemd is. Daarbij zijn rustelooze ijver zonder ophouden voor alle gelegenheden in zijn gemeente werkzaam te zijn, daarbij een redenaar van talent,

*) Dajaniem = Rabbijnen.

**) Beth hakneseth = synagoge; Tefillath Tsiboer = Gebed van de Gemeente.

die van hart tot hart spreekt en zijn toehoorders machtig weet te grijpen, een beminnelijkheid van wezen, die hem ongezoekt overal de achting en sympathie van ieder, die met hem in aanraking komt, laat winnen . . . dat, zeer geleerde heer, is mijn schoonzoon en ik ben overtuigd, dat U de groote taak van de toekomst van Uw gemeente aan niemand met meer gerustheid kunt toevertrouwen. Inderdaad kan ik — de schoonvader — niet verlangen, dat U U zonder meer aan deze, mijn overtuiging overgeeft. Maar ik ben me bewust hem niet als schoonvader, maar als Jood en — met Uw verlof — als lid van Uw gemeente — geschetst te hebben en ik ben ook overtuigd, dat U van ieder, die hem nader kent, hetzelfde hooren zult.

Ik maak nog een opmerking. Toevallig verwachten we hem dezer dagen hier. Indien U het op een of andere manier de moeite waard vindt hem nader persoonlijk te leeren kennen en tot dit doel eenige menschen, waarin U vertrouwen hebt, hierheen te laten komen dan verzoek ik U, het mij spoedig, zoo mogelijk omgaand, te schrijven, dan zal ik hem zoolang hier houden.”

Intussen begint het zoeken door Parnassim min of meer pijnlijk te worden. Uit een schrijven van Ludwig Rapp, wederom aan Bing gericht, blijkt, dat men aan alle zijden de voelhorens uitsteekt. Een ware collectie ontrolt zich voor onze ogen. Dr. S. B. Auerbach, die in 1863 tot Raw van Halberstadt werd benoemd. Men spreekt van de latere Opperrabijn van Colmar, Klein. Over Dr. Meier Feuchtwang Allen geleerden van naam, rabbanien van formaat.

Het zal wel nooit meer kunnen worden nagegaan, wie of men inderdaad met klem heeft aangezocht. Van Feuchtwang is het zeker, dat hij geweigerd heeft een proefpredicatie te houden (typerend voor de normen, die men langzamerhand aan de nieuwe „opperleider” ging stellen!).

Maar dat men er niet in slaagde een Raw van gevestigde reputatie te vinden en dat dit een gevolg was van de in discrediet geraakte naam van de grote Kehilla dat staat vast.

Toen kwamen de Lehrens met de candidatuur van de jonge onbekende Joseph Hirsch Dünner, die ten dele op hun kosten zijn studies had voltooid. In 1862 nam deze de leiding van Seminarium op zich. Nog 12 lange jaren moest hij wachten, alvorens (niet zonder strijd) hij het Opperrabbinaat mocht aanvaarden van een gemeente, die — naar Joodse maatstaven gemeten — wel uitermate moeilijk te handhaven scheen. „In het jaar 1863, het tijdstip waarin de jonge richting het top punt van bloei bereikt had, bood het Nederlandsche Jodendom voor hem die niet bij de oppervlakte staan bleef, maar tot het hart der verschijnselen doordrong, een weemoedigen en zorgwekkenden aanblik aan. Aan den eenen kant het oude Jodendom in zijn volle kracht en schitterende glans, aan den anderen kant het jonge geslacht, dat met onvermoeiden arbeid en met buitengewone vaardigheid een graf dolf, dat de gezonde en krachtige dragers van het oude zoude verslinden. Het was aan geen twijfel onderhevig, of, zoo geen onverwachte redding opdaagde, de dagen van het Jodendom ook hier geteld waren” — aldus jaren later de grote Raw!

AANTEKENINGEN

VAAK GEBRUIKTE AFKORTINGEN

V.A. = *De Vrijdagavond, Joodsch Weekblad, 1924—1932.*

B.M.G.J.W.N. = *Bijdragen en Mededelingen van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, sedert 1922.*

N.I.W. = *Nieuw Israëlietisch Weekblad.*

M.B. = *Maandblad voor de Geschiedenis der Joden in Nederland, 1 jaargang, 1947-8.*

M.G.W.J. = *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums.*

N.N.B.W. = *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*

Bij hoofdstuk I: Probleemstelling

J. H. Dünner 1833—1911. Geboren te Krakau. Sedert 1862 rector van het Ned. Isr. Seminarium te Amsterdam. Sedert 1874 Opperrabbijn aldaar.

Over Lipman, Gerard Brom, Romantiek en Katholicisme in Nederland, Groningen, 1826, I, p. 74/75. Samuel Philippus Lipman 1802 (Londen) — 1871. J. W. Tjiedman in *Levensberichten Letterkunde*, 1872, p. 65; J. A. Alberdingk Thijm in *De Tijd* van 18 juli 1871.

L. Wagenaar. Het Ned. Israël. Seminarium, Amsterdam 1918, p. 17. Het gebouw door ons beschreven in *Het Verdwenen Ghetto*, 1948, p. 75. Aldaar ook een afbeelding van een verloren gegane pentekening van Jan ter Gouw.

Over Rebbe Jokef Content, A. Druyff, V.A. VIII, I, p. 29.

Voor strijd tegen antisemitica vgl. bijv. M. Lemans, *De geest der Talmud. Leer of toelichting tot den roman Levi en Sara*, Amsterdam 1826. Bedoeld wordt een antisemitische roman van J. Niemezewicz waarvan in 1825 een Nederl. vertaling het licht zag *Een ander antisemiticum*, Sophia van Lissau, Amsterdam 1829, door ons besproken in M.B. p. 59.

Voor de Damascus-affaire vgl. L. Spanjaard, *Nederlandsche diplomatieke en andere bescherming in den vreemde 1795—1914*, diss. Leiden 1923, p. 322. Vgl. voor meer algemeen-oriënterende literatuur, S. Posener, *Adolphe Crémieux*, Philadelphia, 1940. De Damascus-affaire ontstond naar aanleiding van een moord op een priester te Damascus in 1840. Het was een van de bekende rituele moord-casus uit de moderne Joodse geschiedenis. Vgl. de Nederlandse publicatie van A. C. C. (A. Cohen Carillon): *Verzameling van stukken betreffende het gebeurde met Pater Thomas, verrijkt met nota's ten dezen, en voorafgegaan van eene Memorie of uitboezeming van billijke verontwaardiging bij het lezen der barbaarsche en vreeselijke folteringen, die de eerbiedwaardigste mannen onder Israël, wegens eene even zoo valsche als ongerijmde aantijging, te Damascus etc., Amsterdam 1840.*

Jubileum der Emancipatie van de Israëlieten in Nederland, Amsterdam, 1846, door Roest aan Mulder toegeschreven. O.i. reageert deze brochure op H. J. Koenens *Geschiedenis der Joden in Nederland* (1843), waartegen S. I. Mulder een emancipatorisch boek over hetzelfde thema heeft geschreven; had willen schrijven? Vgl. J. Meijer, *Tussen Götterdämmerung en Morgenrood*, pag. 31, noot 1.

Zie voor de familie Philips, R. MacCalester Loup. Omstandig verhaal betreffende de overgang etc., *Zaltbommel* 1826. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam heeft thans de beschikking over de Bommelse familiepapieren; zie W. Blumenberg, *Ein unbekanntes Kapitel aus Marx' Leben. Briefe an die holländischen Verwandten*, Reprint from *International Review of Social History*, Vol. I, 1956 part. I.

Voor doopgevallen vgl. A. Samter, *Judentaufen im 19. Jahrhundert*, Berlin 1906. De opmerking van de socioloog Ruppin, als zoude Nederland in de 19e eeuw 1800 gevallen van overgang naar de Hervormde kerk kennen (A. Ruppin, *Die Juden der Gegenwart*, Berlin 1918, p. 182), hebben wij nergens bevestigd kunnen vinden.

Voor Van Deen zie Gerard Brom, *Herleving van de Wetenschap in Katholiek Nederland*, 's-Gravenhage 1930, p. 98, geciteerd naar Moleschott; *Für meine Freunde*, 146. Nadere gegevens over Van Deen N.N.B.W. III 279, waar uitgegeven brieven van hem worden genoemd, in het bezit van C. H. Herwerden (Waar?). Van Deense nationaliteit (hij was zoon van de uit Kopenhagen afkomstige Rabbijn van Groningen Abraham Tiktin Isaäksen) werd hij eerst als professor genaturaliseerd.

Literatuur over het Jiddisj in Nederland vooral bij H. Beem, *Jerôsche*, Assen 1959. Cultuurhistorisch belangrijk is ook de andere studie van H. Beem, *Yiddish in Holland: Linguistic and Socio-linguistic Notes, The Field of Yiddish: Studies in Yiddish Language, Folklore and Literature*, ed. by Uriel Weinreich Series, Publications of the Linguistic Circle of New York, III, New York, 1954, p. 122—133; dezelfde: *Het Jiddisj en zijn resten in het Nederlands (Levende Talen, februari 1961, pag. 36 enz.)*.

De Hulde aan Holland verscheen bij Joachim van Emden. Ons is niet bekend wie de vertaling verzorgden (Lemans? Mulder?). Interessant is het beroep (p. 10) op „De Ruyter, De Groot en Hoofd”, als symbool van Hollands Glorie.

Bij de beschouwingen over Jood en Jodendom gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw is van betekenis L. G. Visscher, Chronologische Tafel voor de Geschiedenis der Israëlieten in Nederland, Utrecht 1850. Het is niet precies duidelijk, wat de hoogleraar tot het samenstellen hiervan heeft bewogen. Ook is niet meer na te gaan over welke bronnen of informatiebronnen hij beschikte. Wel staat vast, dat vooral de eigentijdse historie met kennis van zaken is benaderd.

J. D. Meijer was naar boven gevallen toen 12 Hervormde en 12 Katholieke leden van de Grondwetcommissie-1815 de koning voor het probleem stelden, wie secretaris moest worden. Falck wees Willem op Meijer. Over de reacties daarop zie J. Meijer, Problematiek per post, Amsterdam 1949, p. 37. Zie N. de Beneditty, Leven en Werken van Mr. J. D. Meijer, Haarlem 1925. Interessant voor Meijers karakter is zijn pleidooi voor het „rechtsherstel” van Lodewijk Napoleon in 1820. Vgl. voor laag-bij-de-grondse critiek uit die dagen De Gids, 1839, 482 (zie Beneditty, p. 82 in de noot).

Voor de Hebreeuwse citadel-poëzie, zie D. S. van Zuiden, in V.A. Aldaar ook de tekst van het gebed, bewaard in de bibliotheken van het Port. Isr. Seminarium te Amsterdam. Hebreeuwse gedichten over tiendaagse veldtocht schreven o.a. de Groningse Jood I. J. Cohen, Uitboezeming eens Hebreërs na den tiendaagschen veldtogt. In het Nederd. gevolgd door S. J. van Ronkel, Amsterdam 1831. D. A. Lissaur, Hulde aan den Koning, na de overwinningen in België (Hebr. en Hollandsch). De tweede druk (1834) door ons geraadpleegd, geeft als toegift een Hebreeuwse vertaling van God save the King. Tenslotte M. Lemans, Op den Tiendaagschen Veldtocht, 1831. Cat. Almanzi vermeldt nog, J. B. van Emden, De togt naar België, dichtstuk, Amsterdam 1831. Cat. Wagenaar vermeldt onder Handschriften (2312) een Hebr. m.s. over de geschiedenis van Chassé, 1833.

Zie Dr. G. Salomon, Het huiselijk leven, 3 leerredenen, gehouden in de nieuwe Isr. Kerk te Hamburg, uit het Hoogduitsch (door wie vertaald?). Amsterdam, 1825! (Bij de Gebroeders van Arum). Uitgegeven voor rekening van de vertaler.

Over Homberg o.m. M. Kayserling, Moses Mendelssohn, Sein Leben und seine Werke, Leipzig, 1862, p. 310.

H. N. Neufeldt gaf nog een nationalistische propaganda-preek uit: De menselijke pligten jegens Koning en Vaderland, Leerrede in de Isr. Synagoge te Utrecht, 1831. Van zijn „Weg des Levens” vermeldt Cat. Gobits een verbeterd afschrift door M. Teixeira de Mattor, 1863 (aldaar no. 1761); ook de Cat. Monasch, Amsterdam 1917 vermeldt (het zelfde?) afschrift (1907). Het geschrift was blijkbaar populair.

Bij hoofdstuk II: JOSEPH DERNBURG — Geigers voorpost te Amsterdam

Abraham Geiger 1810—1874 was de baanbreker van de zogenaamde Joodse „Reform”-beweging in Duitsland.

Over Dernburg (1811—1895) o.a. W. Bacher, Joseph Dernburg (de naam varieert nogal!), *Sa vie et son oeuvre*, Paris 1896, dat voor de Amsterdamse periode van Dernburg weinig bevat.

Over Joodse utopisten: H.P.G. Quack, o.m. in essay over Gerrit de Clerq in *Beelden en Groepen*, Amsterdam 1892, p. 328.

Beide zeldzame brochures van Dernburg, besproken door I. Prins in *Iets over het Amsterdamse Gazzones* (overdruk Weekb. v. Isr. Gezinnen, 1915). Hier geciteerd naar M. J. Davids V.A. VII, II, p. 208: Een mislukte poging tot het invoeren der Reform in Nederland in de eerste helft der 19e eeuw.

Voor de correspondentie met Geiger zie F. Kobler, *Jüdische Geschichte in Briefen aus Ost und West*, Wien 1938, p. 81. Vgl. ook Ludwig Geiger, *Geiger's Briefe an Derenbourg*, Allg. Zeitung d. J. 1896 en dezelfde: *Abraham Geigers Leben in Briefen*, Berlin 1878, p. 227/8.

Ook didactisch zit de vertaling van Jost met zijn synchronistische tabellen uitnemend in elkaar. Het is uitgesloten, dat een der Nederlandse dilettanten uit deze generatie in staat zou zijn geweest op zo overtuigende wijze te citeren uit de Judaïstische en Oriëntaalse wetenschappen als hier op iedere bladzijde geschiedt.

Dernburg over Carel Asser: *Seine Gattin ist eine Schwester der berühmten Rahel*. Diese veranlasste ihn zur Abfassung der oben erwähnten, nicht gedruckten Schrift: *Précis Historique pour l'état des Israélites du Royaume des Pays-bas*: und es mag kein uninteressanter Beitrag zur Geschichte der Frau Varnhagen sein, wenn wir hier ihren Brief an Asser einrücken, in welchem sie ihn dazu auffordert. Sie schrieb: „Cher frère! Il n'y a rien au monde, qui m'aïlle tant à coeur que le perfectionnement du genre humain; c'est le seul chemin de notre bonheur et les opprimés sont ceux auxquels je voue ma plus grande tendresse et sollicitude.

Soyez notre véritable frère par les sentiments et la façon de penser. Empressez vous de servir ces pauvres damnés, ne remettez pas ce que vous pourriez faire à leur avantage; dussiez vous veiller quelques nuits, comme vous serez bien la nuit suivante sur votre chévet. Vous êtes le seul, le véritable homme qui soit capable de les servir, de sauver tant de personnes. Un paus entraîne l'autre, et dans les temps, où nous vivons, plus vite que jamais. Adieu.” Hierauf schrieb Asser seinen *Précis* im Jahre 1827.

Dat Rahel Varnhagen Beethovens „Ferne Geliebte” zou zijn geweest wordt beweerd door S. Kaznelson in diens *Beethovens ferne und unsterbliche Geliebte*, Zürich 1954. Zie, echter de recente biografie van Hanna Arendt: *Rahel Varnhagen, Lebensgeschichte einer deutschen Jüdin aus der Romantik*, München 1962, p. 8 en 9. De genealogie van de familie Asser is thans gepubliceerd in *Ned. Patriciaat* 1963, p. 36.

Hoe lang de Bischoffsheims in Amsterdam hebben gewoond, hebben wij niet kunnen uitmaken. „Ont longtemps habité Amsterdam”, aldus de *Statuts et Réglements de la Société fondée pour l'administration de la Fondation/Bischoffsheim à Amsterdam*. Paris, 1861. Het doel van de Stichting was: D'aider des jeunes gens (des deux sexes), nés de parents habitant Amsterdam, Paris ou Mayence (de stad van herkomst der familie), et qui se distinguent par leur conduite et leurs capacités, à acquérir des connaissances qui puissent leur procurer une existence honorable et aisée.

Voor het contact van zoon Raphael met A. Geiger, zie Bacher a.w. p. 10 „Une preuve de l'intérêt de M. Bischoffsheim pour l'affermissement et la rénovation du Judaïsme, est sa lettre à Geiger (du 7 Septembre 1872) sur la possibilité des réformes radicales”. De gepubliceerde brieven van Geiger aan Joseph Dernburg omvatten de periode 1833—1842.

Bij hoofdstuk III: DE LEHRENS — Romantiek zonder Réveil

Gegevens over de gebroeders Lehren: Hirschel Lehren (1784—1853) vormde met zijn broeders Jacob Meijer (1793—1861) en Akiba (1795—1876) een zeer bekende trits orthodox-Joodse leiders uit de vorige eeuw. Zij waren bankiers. Zie voor hun genealogie S. Seeligmann in *Catalog N.H. van Biema („Jenahel“)*, 1904. Verdere literatuur over hen o.m. *Zichronoth lewen Jeroesjalajim* van Josua Yellin, Jeruzalem, 1924, en het door ons reeds aangehaalde boekje van Bonaventura Mayer. Over hun aandeel aan de Pekidim en Amarcalim-beweging is veel geschreven. Vgl. recent Dr. Henriëtte Boas in het *Algemeen Handelsblad* van 15-2-1962. De Hebreeuwse woorden „Pekidim en Amarcalim”, bij afkorting de PIKOEAM, betekenen „ambtenaren en opzichters” n.l. „van gelden bijeengebracht tot ondersteuning van behoeftige Joden in het Heilige Land”. Met dit doel is organisatie in 1806 gesticht door Hirschel Lehren, Abraham Prins en Salomon Rubens. Vooral in de 18e eeuw trokken kleine groepen Joden naar Palestina, uit religieuze overweging. Zij hadden onder het Ottomaanse bewind vrijwel geen mogelijkheid in hun levensonderhoud te voorzien, en waren aangewezen op ondersteuning door hun geloofsgenoten in de diaspora. De Pekidim waren sedert het begin der vorige eeuw in het bijzonder bedoeld voor ondersteuning van Joden afkomstig uit Nederland en Duitsland. De hier genoemde Abraham Prins speelde met de Lehrens een rol in de strijd tegen de Duitse Reform. Hirschel Lehren gaf tezamen met hem (1845) het eerste deel uit van *Torat Hakanaot*, een verzameling uitspraken van orthodoxe rabbijnen over de assimilatiepogingen der Duitse hervormers. In datzelfde jaar verscheen Prins' Hartelijke Toespraak aan alle zijn Israëlitische Broeders in welke landen zij zich ook bevinden mogen.

De aangehaalde tekst van Karl Marx uit *The Russian Loan* (ontleend aan *The Eastern Question*, London 1897) geciteerd naar Quack in diens levensschets van A. C. Wertheim (Uit den Kring der Gemeenschap, 1899).

Voor de structuur van gedoopte Joden met betrekking tot hun romantische afhankelijkheid inzake het Jodendom vgl. J. Meijer, *Martelgang of Cirkelgang*, Isaac da Costa als Joods Romanticus, Paramaribo 1954. Voor een beperking t.a.v. Disraëli, zie Joseph Caro, Benjamin Disraëli, *Juden und Judenthum* in M.G.W.J. 1932, p. 152 en p. 217.

Zie voor R. Arjei Leib Breslauer, S. M. Slagter, Een beroemd Opperrabbiijn van Rotterdam en zijn geleerde telgen (overdruk Weekblad voor Isr. Huisgezinnen, z.j.) Tsrar hachajiem een uitvoerig verweer in responsen-vorm verscheen in 1820 bij David Proops te Amsterdam. Het prospectus vermeldt de korte inhoudsopgave van de 9 Tesjoevot (Responsen), waarin de problemen aan de orde worden gesteld.

Voor de karakteristiek van S. Berenstein werd o.m. gebruik gemaakt van *Encyclopaedia Judaica IV*, 1934 (s.v. Berenstein) en Horowitz, *Kitbe ha'Geonim*. De karakteristiek van Horowitz (Dresden) vermeldt enkele (verloren gegane?) manuscripten. Van Berensteins schrifturen werden in het onderzoek o.m. betrokken: Orde der gebeden etc. Amsterdam 1832 (cholerajaar) en Nederlands Bededag op den 2den Dec. 1832. Laatste preek belangrijk voor de bouw van zijn homiletische voordrachten, n.b. van uitvoerige noten voorzien. Daar ook de verwijzing naar Chakierat jeme kedem.

Vgl. voor de Joodse Afscheiding van 1834 D.S. van Zuiden in *Gedenkboek Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland* 1935, p. 38: Een bewogen tijdperk binnen de Joodsche Gemeente in Den Haag. Dezelfde: Joodse aanwinsten in het Haags Gemeente-archief, V.A. VIII, I 411. Zie ook Z. Sneller, Willem van Hogendorp, *Stemmen des Tijds* 1922, p. 254 in de noot. De archiefstukken bevinden zich in de Archieven van de Hoofdcommissie (Algemeen Rijks Archief). Zie voorts J. de Pinto, Ernstige overdenkingen over den gewaanden vooruitgang der Israëlieten, 's-Gravenhage 1851.

Vgl. voor Nachman Nathan Coronel, 1810—1890, diens autobiografie (zie Sokolov, *Sefer Zikkaron* 1890, p. 186—188). Verder J. Meijer in *Encyclopaedia Sefardica Neerlandica*. 1949, I p. 179. De brief, geciteerd naar F. Kobler, *Jüd. Geschichte in Briefen aus Ost und West*, Wien 1938, p. 126.

Bij hoofdstuk IV: LEKEN EN EPIGONEN

De necrologie over Roest: J. H. Dünner, Roest's Leven, werken en streven in eenige trekken (Isr. Nieuwsbode 29-11-1889).

Voor Reform-brochures: A. van Lee, Hartelijk woord aan alle mijne mede-Israëlitën, zonder onderscheid ter overdenking toegevoegd, Haarlem, 1891. In het algemeen is dit geschrift zonder betekenis. De brochure bijv. van de rancuneuse, later onder invloed van Da Costa gedoopte pamfletten-producent, Jhr. M. Salvador (Eenige opmerkingen betreffende eene toekomstige hervorming van de Israëlitische Eeredienst, Haarlem 1849) is waardeloos.

A. S. van Nierop is een afstammeling van de Tielse familie Ephraim, waarvan een gedoopte tak later de naam Tilanus aannam. Een Salomon Ephraim nam in de Franse tijd de naam van Nierop aan. Zie J. Zwarts in V.A. IV, I, 109, De familie Tilanus en Ephraim. Vgl. voor Van Nierops Proeve van Betoog..... niet toelating der Isr. in de Mij Tot Nut, Amsterdam 1834, ook nog J. B. H. Bruinier, Over den Roem der Hebreëuwen, Leeuwarden 1832, dat een aanval van niet-Joodse zijde op het Nut behelst en in Joodse kringen populair was. Zie M. Henriquez Pimentel in diens Het Joodsche Volksleven, Den Haag 1882, p. 13.

Het bestaansrecht van S. I. Mulders doctorstitel is niet duidelijk. Een verzoek om inlichtingen te Giessen (hier en daar als de betrokken Universiteitsstad genoemd) leverde geen resultaten op. In de „Matrikelbände” und die meisten darin enthaltenden Listen der Promovierten von 1807 bis 1845” werd de naam van Samuel Mulder niet aangetroffen. Brieven van Dr. Wilhelm Rehmann (30-3-1955 en 1-6-1955). S. I. Mulder leefde van 1792—1862. Gegevens N.N.B.W. VI, 1939.

Het boekje van M. de Wulft draagt o.m. een motto, aan Horatius'Oden ontleend en geeft blijk van een grote algemene belesenheid (Michaëlis, Mendelssohn, Molière, etc.). Vgl. voor Meijer ben Joseph de Wulft nog Roest, Cat. Rosenthaliana II, 1170.

Zie voor L. B. Schaap: J. Zwarts, Gedenkschrift bij het tweede eeuwfeest der synagoge te Amersfoort, 1927, p. 63. Hij behaalde op 20 juli 1840 het diploma, uitgereikt door Prof. Schmidt „professeur de théologie pratique”.

S. Keijzer bewerkte een Nederlandse vertaling van Benjamin van Tudela's Itinerarium, Leiden 1846. Van hem verscheen voorts: Tutela secundum jus Thalimudicum, Lugd. Bat. 1847.

Wij doelen bij de opmerking over de lekenreform sedert 1796, op de afgescheiden Amsterdamse Gemeente Adath Jeschurun, die in 1796 werd gesticht en die geestelijk sedert 1797 werd geleid door de — uit Zweden afkomstige — proseliet Rabbi Izak Graanboom.

De figuur van Graanboom (over hem o.a. S. I. Mulder in Israelitische Almanak voor het jaar 1858/9, Rotterdam 1858: Het geslacht Graanboom) is niet geheel duidelijk. Proseliet uit overtuiging, werd hij te Amsterdam leerling van Talmudisten als R. Beer, R. Meijer Gans, R. Jokef Diest en anderen. Hij was kind aan huis bij Opperrabbijn Arjeh Leib, met wie hij dagelijks studeerde. Hij behoort tot de ondertekenaren van de bekende „pesak” inzake de kaasbereiding „Maase Raw” (in 1828 bij Proops herdrukt) — zie Maarsen, R. Saul Löwenstam, 1921, p. 16. Alle Nederlandse Rabbaniem voorzagen Zera'Jitschak van hun approbaties. Het is niet onmogelijk, dat economische drijfveren hem in de richting der nieuwlichters hebben gedreven. De pamflettenliteratuur is niet mals tegenover hem. Vgl. Diskoers wegen die Neie Kille. No. 1—2b, waar niet zijn kennis in twijfel wordt getrokken, maar zijn karakter. Het schijnt, dat hij gedurende zijn Opperrabbinaat van de wereld afgezonderd heeft geleefd en slechts zelden in het openbaar verscheen (Mulder p. 66). Interessant is zijn reeds genoemde Zera'Jitschak, Amsterdam 1789, aan welks inleiding de feiten, door Mulder vermeld, dienen getoetst te worden. Het homiletische boekje toont op verschillende plaatsen, hoe Graanboom gebiologeerd wordt door proselitisme in de Joodse historie. Andere pennevruchten van hem zijn: het programma van de inwijding van de Adath Jeschurun-synagoge (waaraan ook David Friedrichsfeld meewerkte), 1797; een Hebreuws lied dat jaarlijks op de Emancipatiedag (2 Sept.) in de synagoge van Adath Jeschurun werd gezongen (23 strophen, plano, bij Jochanan Levi Rofe en zijn zoon Benjamin van Emden) en een (ons niet bekende) hymne gezongen bij een door de Regering uitgeschreven nationaal feest op 19 Dec. 1800, wegens een door het Betaafse leger behaalde overwinning. In 1809, toen de Nieuwe Gemeente en haar leider reeds ter ziele waren, publiceerde zijn zoon Israel een apologetisch boekje Melits Josjer, dat de halachische gronden aangeeft, waarop Isaacs reform berustte. Het werd bestreden door de

Haagse Opperrabbijn Joseph Lehman in Maamar Or Haemet, dat naar het manuscript (Rosenthaliana), door I. Maarsen werd gepubliceerd. De veranderingen van Graanboom hadden niet zoveel om het lijf, maar interessant is het, dat — op grond van Ibn Ezra's bekende aanval op de pijutim — deze gebeden werden geëlimineerd. Aan het decorum worden wel meer oude gebruiken opgeofferd. Wij noemen: de versiering van de Synagoge door bloemen op het Weekenfeest, de vreugde-uitingen op de Vreugde der Wet etc. Opmerkelijk is tenslotte de neiging van Graanboom naar de Sefardische ritus. Zijn eigenaardig portret in V.A. III. II, p. 340.

Bij hoofdstuk V: VAN MENDELSSOHN TOT MULTATULI — De Godsdienstonderwijzers

Over Roest: J. M. Hillesum, Voornaamste letterkundige produkten van wijlen M. Roest, Mzn., Amsterdam, 1890. Zijn correspondentie met Isaac da Costa: M.B. I, p. 145. De necrologie van Dünner is reeds vermeld. Vgl. nog David Kaufmann, Tribute to the memory of Meijer Roest (The Jewish Chronicle, Jan. 3, 1890, waarin enkele persoonlijke herinneringen). Roests correspondentie met Steinschneider bleef bewaard in de bibliotheken van het Jewish Theological Seminary te New York. Zij loopt van 14-2-1860 tot 19-2-1879. Het had weinig gescheeld of de Rosenthaliana was voor Amsterdam verloren gegaan en naar Berlijn of Wenen overgebracht. „Ich hätte es natürlich gern gesehen, wenn die Bibliothek für Amsterdam hätte erhalten bleiben können, habe darin aber nicht reussirt, weil dafür bei den Erben keinerlei Sympathie besteht“ (7 okt. 1876).

Over Joodse bibliotheken en bibliografen een enkele opmerking bij S. Seeligmann in Cat. Bibliotheca Porges, Amsterdam 1935 (Zu Nathan Porges Bücherei).

Voor Menasseh ben Israël: Zunz, zur Geschichte und Literatur (2. Auflage, 1919, p. 234. „M. b. J. hatte eine Sammlung die er zehntausend holl. Gulden schätzte“).

Voor Aboab zie aldaar. Een cat. van zijn boekerij verscheen in 1963 te Amsterdam, met Hebreeuwse en Latijnse titels. De opmerking van Da Silva Rosa, dat van deze cat. geen exemplaar aanwezig zou zijn (Iets over Aboab, p. 8) werd reeds weerlegd door Shunami, Bibliography of Jewish Bibliographies, Jerusalem 1936, die een exemplaar noemt, in het bezit van het J. Th. S. (Aldaar p. 21).

A. van Creveld, in zijn Levensbericht van D. Henriquez de Castro, beschrijft de verzamelwoede min of meer onbewust (Levensberichten Maatschappij Ned. Lett. 1898/9), p. 7. „De bijzondere belangstelling voor boeken, de lust tot het verzamelen van zeldzame werken, zelfs tot het aanschaffen van schijnbaar nietswaardige kleinigheden, welke zucht hij door de gezegende omstandigheden zijns levens gemakkelijk kon bevredigen.“ De Castro's Catalogus, verscheen te Amsterdam, 1899.

Een imponerend hoeveelheid particuliere Joodse verzamelingen in Nederland vermeldt S. Shunami a.w., p. 21 env. Nederland spant de kroon!

Over Montezinos vgl. J. S. da Silva Rosa, David Montezinos, de stichter der Livraria D. Montezinos, Amsterdam 1919.

Over Isaac da Costa vgl. ons proefschrift Isaac da Costa's weg naar het Christendom, Diss. Amsterdam 1941, o.m. p. 36 env. Roest, die Da Costa's cat. beschreef was enthousiast over de Judaica waarvan hij de Opuscula van D. L. de Barrios in De Navorscher beschreef (N. Reeks I, p. 301).

Bij de opmerking over de studiezijn der Lehrens zie Hillesum, Tentoonstellingsgids, Amsterdam 1927: Our Saroeang. Rituaalcodex benevens Talmoedische novellen en responsen van R. Isaac Ben Mozes uit Wenen (p.m. 1200—1270); 13de eeuws Hebreeuws handschrift op perkament. Over de romantische geschiedenis van dit manuscript, zie Hillesum aldaar. In 1862 te Sytomir door Akiba Lehren gepubliceerd. Zie ook Catalog Lehren, Amsterdam 1899.

Dat de geschiedenis van de Joden in Nederland, dienstbaar werd gemaakt aan de strijd voor de Emancipatie demonstreert het handboek van Brugmans en Frank, dat het sluitstuk van deze apologetische historiografie vormt. Vooral indeling van het nimmer verschenen tweede deel is typerend. Zie de oorspronkelijke prospectus. Aan de verhouding tot de buitenwereld is het overgrote deel der bijdragen gewijd. Vgl. ook de inleiding (Ter Verantwoording) tot het eerste deel, p. 13: „Het is een boek voor alle mensen van goeden wille enz.“

Voor invloed van de Wissenschaft des Judenthums, vgl. Mulders Rasjiestudie (Over de verdiensten van Ras'si, Amsterdam, 1826), een slaafse bewerking van Zunz' klassiek artikel. Of er inderdaad relaties bestaan hebben tot de Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden (van Zunz en Heine) schijnt twijfelachtig. Wel is het merkwaardig, dat het optreden van Mordechaj Immanuel Noah uit 1825, dat op de Kulturverein indruk maakte, ook een Nederlandse reactie tevoorschijn riep. Zie J. Meijer, Een Joodse Staat in 1825 (N.I.W. 4 juni 1948). Invloed van Michael Sachs blijkt uit de niet onverdienstelijke „Vertaling der Seder Ta'aniejot“ door Jb. Lopes Cardoso, Amsterdam 1858.

Wolf Heidenheims verklaring op het Machzor werd zonder meer overgenomen in de Amsterdamse Proops-uitgave van 1828 (de z.g. Tak Pe Chet). In Nederland publiceerde S. L. Mulder een Levensschets van Wolf Samson Heidenheim (Ned. Isr. Jaarboekje 1858/9, Mengelwerk, p. 26). Veel geannoteerde boeken en manuscripten uit Heidenheims bibliotheek belandden in Amsterdam!

Een overzicht van nagenoeg alles, wat in Nederland op „wetenschappelijk” Joods gebied verscheen geeft Sluys en Hoofiën, Handboek voor de Geschiedenis der Joden, Amsterdam 1873, deel III; onmisbaar voor de interne geschiedenis der Joden.

J. L. Voorzanger en J. E. Polak publiceerden Het Joodsch in Nederland, Amsterdam 1915, met korte biografie van Voorzanger in het voorbericht. De Voorrede van Voorzanger, bestemd voor zijn oorspronkelijke verzameling, is typerend voor s' mans verlichte denkbeelden. Besprekingen van Polaks bewerking gaven J. S. da Silva Rosa in Weekblad v. Isr. Huisgezinnen, 1915 (separaat geraadpleegd) en E. Slijper in De Nieuwe Taalgids (eveneens separaat geraadpleegd).

H. Beem (in zijn eerder aangehaald artikel over het Yiddish in Holland) zegt: „It is not able as a collection of materials, but is full of gaps and extraneous matter, and is rather unreliable in questions of etymology.”

Typerend is de Israëlitische Almanak voor het jaar 5619 (1858/9) door Borstel geredigeerd (Rotterdam 1858), met bijdragen van de redacteur over Rotterdams-Joodse historie, Maimonides etc. Estella en Maria Hertzveld behandelden Drie Pelgrims. Waterman bezingt de Godsdienst. Voorts Spreuken etc. Borstel bewerkte ook een Nederlandse uitgave van Jedaja Bedarschi's Bechinath Olam, Bespiegelingen over de wereld, 's-Gravenhage 1855. Van hem verschenen nog een schets van de Algemeene Geschiedenis der Israëlieten vóór en tijdens hun volksbestaan, 's-Gravenhage 1853 en De Bijbel in schetsen en tafereelen voor Isr. huisgezinnen, Leiden 1876. Zijn bespreking van voorzangers Olijfbladen (Isr. Weekblad, 7 jan. 1853) is karakteristiek voor de onderlinge, kleinburgerlijke ophemeling, die mede funeste gevolgen had!

S. J. Moscoviter schreef o.m. een apologetische studie, Het Nieuwe Testament en de Talmud, in beider voornaamste zedelessen, karakter en strekking beschouwd, Rott. 1884. Ook vertaalde hij een brochure van Abraham Geiger, De overgang tot het Christendom, Rott. 1859. Aan zijn Gedichten en Berijmingen, Rotterdam 1896, is het hier geciteerde ontleend (p. 40). De berijmde psalmen-vertaling, die hij naliet (Rotterdam, 1879) doet bijna protestants aan. De „rabbinale goedkeuring” („haskama”) — in het Nederlands — van Opperrabbiijn B. S. Berenstein is niet van halfheid vrij te pleiten. Het is veelzeggend dat De Dageraad (XVde deel, 1863) een artikel van Moscoviter over J. H. Scholten (ontleend aan het Weekblad voor Israëlieten) overnam (p. 317), met waardering voor de tolerante schrijver.

Vgl. voor „Tongeleth”, I. Maarsen, Een Joodsch Letterkundige Kring uit de XIXde eeuw, Amsterdam 1925. In deze studie komt de Jodendomsstructuur der Nederlandse Hebraïci niet tot zijn recht.

S. Seeligmann schreef: Moses Mendelssohn's invloed op de Nederlandsche Joden, B.M.G. J.W.N. II, p. 70; vaak bestreden, doch nimmer critisch geanalyseerd.

Voor David Friedrichsfeld vgl. J. S. da Silva Rosa, Bibliographie der Lit. über die Emanzipation der Juden in Holland, Frankfurt a.M. 1912, de nummers 40, 58, 59, 75 en 120 Friedrichsfeld publiceerde in Amsterdam (1809) de eerste biografie van Wessely, „Zecher Tsadiek”. Hij was bevriend met Lemans, de leraar van Isaac da Costa.

De prospectus van Mendelssohns Bijbelvertaling: „Alim Litroefa”, Amsterdam, 1778.

Voor de geestelijke structuur van Amsterdam in die tijd: S. B. Auerbach. Geschichte der israëlitischen Gemeinde Halberstadt 1866.

Voor J. L. Ulman: S. Seeligmann, Het geestelijk leven in D.S. van Zuiden, De Hoogduitse Joden in 's-Gravenhage, ('s-Gravenhage 1913).

De Catalog-Lehren vermeldt onder no. 3500 het manuscript van de catalogus van de boekeryj-Salomo Dubno. Zijn leerling M. de Wulft publiceerde brochures tegen Mulders Bijbelvertaling; zie M. de Wulft, De zwakke en onbeduidenden stem op billijke aanvraag aan den heer S. I. Mulder, Amsterdam 1827.

De beste bio-bibliografische samenvatting betreffende S. J. Cohen gaf I. Markon, Hamburgensia, Jahrbuch für die jüdische Gemeinden Schleswig-Holsteins, 1934/5.

Het verslag van Inspecteur J. A. Tours in Ons Amsterdam, V, 3 maart 1933.

Vgl. voor 1857: P. Oosterlee, Geschiedenis van het Christelijke Onderwijs, Haarlem 1929.

Bij hoofdstuk VI: MODERNISME IN DE MEDIENE

Levensschets van Hertzveld (door wie?) gepubliceerd en door ons separaat geraadpleegd. D.d. 1 maart 1846 (pag. 129—136). De dichteres Estella was zijn kleindochter. Haar gedichten zijn, Joods gezien, niet oninteressant. Vgl. de Gedichten, Den Haag 1881, waarin o.m. zijn opgenomen een gelegenheidsgedicht bij de inwijding van een nieuwe synagoge te Hardenberg, 1855, p. 68, en het bekende (ook in het Hebreeuws vertaalde) De Priesterzegen, p. 298, waar de Ghetto sfeer (p. 302) raak en met liefde wordt getypeerd. „De Jood mag niet voelen, niet denken als anderen etc.” Estella Hertzveld is een der weinige letterkundigen in de 19e eeuw, die als „Joods” kan worden beschouwd.

Interessant voor zijn geestelijke omgeving is het Zedekundig Vertoog over Leven, Dood en Onsterfelijkheid etc. door zijn protégé A. Ollendorff, Duitsch onderwijzer, Zwartsluis, 1847. Vgl. voorts: V.A. VII, I, p. 204 D. S. van Zuiden, Kritiek op een Gebed, vervaardigd door Opperrabbijn Hertzveld, 1832.

De Landsdrukkerij gaf in 1834 een preek van hem uit (inwijding synagoge Zevenaar). Ook zijn preek bij de inwijding van de synagoge in Veenhuizen werd gedrukt (in de Vriend des Vaderlands), zie Isr. Annalen, 1839, p. 318/97, waar o.m. wordt melding gemaakt van gebeden in het Nederlands.

Willem II schonk hem (eerste der Nederl. geestelijken) de Ridderorde in de Nederl. Leeuw. De brochures over Fränkel door ons geraadpleegd zijn: Offenes Sendschreiben, Zwolle 1852 — fel pamflet anti F. (anoniem) — Verdediging van het Zwolse Kerkbestuur (Jacobs en Philipson) — dito vergezeld van Verdediging door Fr. — Uittreksel uit het Blad Overijssel 18-2-1852 — Aan de Red. van het Isr. Weekblad (pamflet) — Vgl. voorts D.S. van Zuiden (V.A. VI, II, p. 109): De benoeming van Dr. J. Fränkel tot O.R. van Zwolle. Opmerkelijk is de redactionele verdediging van F. in de Allg. Z. des J. Zie het nummer van 7-2-1853.

Over Fränkels tijdgenoot de Rotterdamse Opperrabbijn Josef Isaacssohn, die van 1850—1871 eveneens een problematische periode meemaakte, zie E. Italië, Gesch. Isr. Gem. Rotterdam, 1907, p. 42, en D. Hausdorff in Rotterdams Jaarboekje, 1959, p. 131: Dr. Josef Isaacssohn en zijn tijd.

Over L. B. Schaap en D. S. van Zuiden, V.A. VIII, I, p. 237: De benoeming van O.R. Schaap en wat daaraan was voorafgegaan.

Zie voor Groningen voornamelijk I. Mendels, De Joodse Gemeente Groningen, Groningen, 1910.

De vereniging Tipheret Bacheorim vormt waarschijnlijk een verlengstuk van een vroeger gezelschap Magid-Mischneh dat 10 en 11 Februari 1838 zijn zeventiende jaarfeest vierde en waar o.a. A. S. Bleekrode een redevoering hield over den inhoud der Talmudische ontwikkeling van Deut. 27-9 (Cf. Visscher, Chronologische Tafel, p. 88/89). Zij moet — wat doelstelling betreft — worden vergeleken met het, uit de Franse tijd stammende Amsterdamse Chanog, waarvan S. J. van Coevorden (dezelfde die wij nu en dan ontmoeten als Hebreeuwse dichter of vertaler) de Groningse correspondent was. Mendels' monografie — door Seeligmann de beste Kehillamonografie in Nederland genoemd — stelt feitelijk teleur, met name op cultuurhistorische gebied. Van het Judaïstische Hebreeuwse oeuvre, dat in het Noorden verscheen, noemt hij nagenoeg niets!

Van dezelfde Hebreeuwse dichter Cohen is nog bekend J. Jojada Cohen, Hulde aan de nagedachtenis van J. A. Uilkens, Groningen, J. Oomkes, 1825 (Hebr. Holl. Duitse tekst). Een lijst van Hebreeuwse drukkerijen buiten Amsterdam bestaat niet! De tentoonstellingsgids van Hillesum, Amsterdam 1927, geeft slechts plaatsnamen en vroegste (in de U.B. Amsterdam aanwezig) werk.

Levy Ali Cohen 1817—1889 schreef De dichter van het boek Job beschouwd als uitmuntend dierkundige Groningen 1843; Over de booze geesten naar aanleiding van de Rabbijnen, Groningen 1845 en Het tegen 't Jodendom gerigte geschrift van W. R. Frankel: „De belijdenis van den proseliet” enz., vrijmoedig en onpartijdig beoordeeld door een Israëliet, Groningen 1844. Cat. Monasch (no. 1107) vermeldt van hem: Voorlezing over de vroegere geschiedenis der Isr. in Ned. Handschrift, Groningen 5-6-1842. Behoorde Ali Cohen tot de

vertalers van de Acht Hoofdstukken van Maimonides, bevattende zijne zielkundige verhandeling, Groningen 1845 ? De uitgave — met uitstekende Hebreeuwse lettertypen (bij S. J. Oppenheim) gedrukt — treft door de grote belangstelling voor psychologie. De achter ieder hoofdstuk voorkomende Aanmerkingen zijn verantwoord en demonstrenen grote belezenheid in Joodse en Griekse schrijvers (Hippocrates, Euklides, Plato etc.). De Talmud wordt herhaaldelijk geciteerd. Het Nederlands is helder. N.N.B.W., IV, 443 vermeldt nadere gegevens, die zijn bekwaamheid op medisch gebied doch ook daarnaast (tekenkunst, fotochemie) illustren. Vgl. ook: Ned. T. voor Geneeskunde, 1889, 7, 696, In Memoriam Dr. Levy Ali Cohen. Hij was een vriend van Aletta Jacobs, die onder zijn invloed stond. De jaren 1840 laten ons aldus een actief Joods leven in het Noorden zien. Niet door ons geraadpleegd werden: N. L. Cohens vertaling van I. J. Cohen, Boas en Ruth, Bijbelsch Geschiedkundig treurspel u.h. hoogd., Groningen 1846, en dezelfde: Kruid des eeuwigen levens; verklaringen van eenige psalmen en leerredenen, Groningen 1858.

Eerder verscheen in Groningen, H. Hurwitz, Hebr. vertellingen verz. en vert. uit de schriften der Hebr. wijzen. Uit het Eng. m. aanm., 1828 (zie Cat. Gobits, No. 1583; aldaar 1584 de installatie-brochures betreffende Rosenberg etc. 1853 en 1854). Ook S. Rosenbach: De Bever, inh. de 13 geloofsartikelen, 1832. Tenslotte zijn — wat verlichte producten betreft — nog te vermelden, het Stichtelijke handboek voor Isr. vrouwen, door M. M. Cohen jr., 1853; dezelfde die in Koevorden, 1849, een Geloofsbelijdenis voor Isr. het licht deed zien. Hij wordt daar genoemd Isr. Godsd. Onderwijzer te Pekela. Tegen hem is gericht een curieuze Samenspraak over den koorzang in Oude Pekela door N. L. Cohen, Groningen 1848. S. J. van Ronkel publiceerde een Woordenboek der eigennamen, Groningen 1845; een Leerrede t.g.v. het overlijden van Z.M. Willem I, 1843; een leidraad bij het godsd. onderwijs, 1845 en Op- en aanmerkingen over versch. vertalingen v.h. O. T. (I Genesis), 1856. Zijn zoon Ph. S. ging over tot het Christendom en studeerde sedert 1857 theologie te Utrecht. In die jaren was de vader nog altijd actief betrokken bij de strijd om het Joodse onderwijs!

Abraham Hartog Israëls 1822—1883, wiens medisch-historische dissertatie, Diss. hist. medica exhib. collectanea gynaecologica ex Talmudi Babylonico, Groningen 1845 reeds in Juidaische richting wees, publiceerde in 1882, De keizersnede bij levenden, volgens den Bab. Talmud. N.N.B.W. VI, 840, E. Daniels, Levensschets van Dr. A. H. Israëls, Amsterdam 1884. Hij was een broeder van Jozef.

Over Jozef Israëls als Jood o.m. Max Eisler, Jozef Israëls, London 1924, pag. 29. „You can come every day, if you like”, he said, only not on Saturday, for I do not work then, being still a Jew in that respect”. Hij was toen bijna 86 jaar oud. Zie voorts H. E. van Gelder, Jozef Israëls, Amsterdam, z.j. (Paletserie) p. 2, waar gesproken wordt over zijn rabbijnen-opleiding. Ook p. 45, waar de ontmoeting met de oude, kreupele wetschrijver wordt verhaald, uitvoerig beschreven in Spanje, Een reisverhaal door J. I., 's-Gravenhage 1899, p. 122—124. Zie verder het jeugdverhaal over het portret van M. Kiek, V.A. I, I, p. 44b. Ook Israëls' beschrijving van de Jodenhoek in zijn studie over Rembrandt is niet zonder betekenis voor het inzicht in zijn Joodse bindingen. De Haagse bankier J. H. Kann bracht Israëls in contact met Theodor Herzl (Alex Bein, Th. Herzl, Wien, p. 93). Een brief van hem in Kobler, Jüd. Geschichte in Briefe aus Ost und West, Wien, 1938, p. 270.

Seligman Susan Ieraar H.B.S. eerst te Deventer, later te Groningen. Geb. Hamburg 1813 — gest. Deventer 1880. Eerst gouverneur bij de fam. Jacobs te Wageningen. Leefde orthodox. Zijn Israëlitisch Huisboek verscheen in 1865. In 1869 publiceerde hij in Onze Tijd een opstel over De Joden voorheen en thans. Zie verder N.N.B.B. IV, p. 1290 en G. J. Dozy in Levensberichten Letterkunde, 1881.

De door ons hier bedoelde beschouwingen over het provinciale Jodendom van de hand van Dorpsrebbe (H. de Vries), behoren tot het beste, dat vóór de oorlog werd geschreven over de cultuurhistorie der „mediene”-Joden. Na de oorlog publiceerde H. Beem: De Verdwenen Mediene, Amsterdam, 1950, dat een verantwoord — en meer samenvattend — beeld geeft.

Over de gebroeders Weijl zie L. Hirschel, Iets over Dr. Jacob Mischaël Weijl (1786—1856) en zijn familie, Amsterdam 1933 (Overdr. N.I.W.).

Zie verder S. van den Bergh Jr. Het leven van het echtpaar Simon van den Bergh en Elisabeth van der Wielen, Rotterdam 1907. Vgl. ook Charles Wilson, Geschiedenis van de Unilever (Ned. bew. van Jane de Jong), Den Haag, 1954, II, p. 65 en verder.

J. H. van Zanten, Huishouduitgaven van een Middelburgs gezin in de jaren 1819, 1820 en 1821 (het gezin van Jacobus Hijman Hendrix), Ec. Hist. Jaarboek XVII, Den Haag, 1931, p. 117.

Van Landsberg is weinig bekend. Hij stierf 1904 op 78-jarige leeftijd. Zie J. Zwarts, *Het Joodse verleden van Maastricht*, Amsterdam 1930 (overdruk N.I.W.). Een vaak op aucties voorkomende brochure is *De ziekte en het geneesmiddel*, Amsterdam, 1866. Vergelijk voor Ibri. A. Frank, *Uit Dordrechts Joods Verleden* (Overdruk N.I.W. z.j.) p. 10. Ibri verscheen bij de Fa. Frenk met de neventitel: *Bladen voor Isr. en algemeene volksbeschaving* onder toezicht en redactie van Dr. L. L. Opperrabbijn in het hertogdom Limburg.

Bij hoofdstuk VII: DÜNNERS KOMST NAAR AMSTERDAM

Vgl. J. A. Coppenhagen, *De Reformbeweging (1859—1861) in Nederland*, V.A. VI, II, p. 333 en p. 334 en E. E. Rawidowicz, *I. L. Chronik and his Zeichen der Zeit*, in the *Chicago Pinkas*, Chicago, 1952, p. 137.

Over het contact van S. R. Hirsch met Amsterdam publiceerde L. Lamm, *Samson Raphael Hirsch en Amsterdam*, N.I.W. 22, Maart 1940. Naar getypt afschrift geraadpleegd. De stukken op Hirsch betrekking hebbende, daarin behandeld, bevinden zich nog ten dele in handen van de heer Felix Bing, New York. De brieven zijn thans niet meer te raadplegen.

Dünners Denkschreiben über die Reorganisierung des Niederl. Israëlitischen Seminars in Amsterdam is gedateerd: 29 Januar 1862 (Gedrukt Amsterdam 1917), voorafgegaan door inleiding van L. Dünner. De door ons in 1940 geraadpleegde tekst van het originele manuscript, door Dünner van vele kanttekeningen voorzien, is verloren gegaan.

Vgl. tenslotte stukken betreffende de vervulling van Het Amsterdamsch Opperrabbinaat en zijne vereeniging met het Rectoraat van het Seminarium, Amsterdam, 1874 en M. Roest. Het standpunt der Centrale Commissie en de oppositie van Mr. A. S. van Nierop en Prof. Mr. J. E. Goudsmit in zake van het Amsterdamsche Opperrabbinaat, Amsterdam, 1874. Ook tegen Dünner ontlaadde zich een oppositie, die haar kracht ontleende aan anti-Duits-Joodse instincten. De latere controverse met J. D. Wijnkoop (vader van David) — die zeer populair was bij de Amsterdamse Joden, ook bij de proletariërs — dient mede van dit gezichtspunt uit beschouwd te worden.

INHOUD

	pag.
I. Probleemstelling	7
II. Joseph Dernburg — Geigers voorpost te Amsterdam	13
III. De Lehrens — Romantiek zonder Réveil	21
IV. Leken en Epigonen	31
V. Van Mendelssohn tot Multatuli — De Godsdienstonderwijzers	39
VI. Modernisme in Mediene	51
VII. Dünners komst naar Amsterdam	59
Aantekeningen	65